

ისტორია

ხურსიძის (ისარლოვი) გვარისა

და

შოთა (შიო) რუსთაველი

ზ. ჭიჭინაძისა

ტფილისი

მსწრაფლ-მბეჭდავი არ. ქუთათელაძისა, ნიკ. ქ., № 21.

1904

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 18-го декабря 1903 г.

ისტორია

ხურსიძის (ისარლოვი) გვარისა

და

შოთა (შიო) რუსთაველი

ქართულს ძველს ისტორიულს წიგნებში, სიგელ-გუჯრებში, სამეფო დავთრებში და თვით ქართველთ მამათ-ცხოვრებაშიაც-კი უძველესის ქართველთ გვარები და სახელები ძრიელ მცირედ მოიპოვება. მაგალითებრ: ქრისტეს სჯულის წინა დროის ქართველთ გვართა და სახელების ცნობები ჩვენ ერთობ ცოტა გვაქვს, სულ მცირე. თითო ოროლა სახელები ვიცით და ისიც საქართველოს მამასახლისების, ერისთავთ-ერისთავების, მეფეების და თავად-აზნაურების. ყოველივე განძი ჩვენის ძველის დროის ქართველთ სახელ-გვარების ამით თავდება. მცირე მასალებია დაშთენილი, ამის შესამცირებელ მიზეზებათ ჩვენა ვსთვლით ქრისტიანობის შედეგს. ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგიდამ ქართველთ შორის მოისპო ძველი სახელები ქართველთ კაცთა და დედა-კაცთა, მასთანვე გაუქმებულ იქმნა ყველა ის ქართული წიგნებიც რაც-კი ქრისტიანობამდის იწერებოდა ქართველთ შორის. ქრისტიანობა და მისს წარმომადგენნი სასტიკად მუსრავდენ ქართველთ ისეთ წიგნებს, რომელნიც ქრისტიანობამდე იყვნენ დაწერილნი; ქრისტიანობის წარმომადგენ მამებს დიდი მორიდება და შიში ჰქონდათ ასეთის წიგნების, იგინი ფიქრობდნენ, რომ ამ წიგნების შენახვა ჩვენგან შეუძლებელიაო, რადგანც მათში კერპების დროის ბევრი-რამ ამბები სწერიაო.

ამიტომ მათ უადვილესად გააქრეს ჩვენი ძველის მამა-პაპათ საუნჯე, მათი ნატამალი და მით მოისპო ბევრი-რამ ცნობე-ბი ჩვენის ძველის დროის სახელების და გვარებისა.

ასე, რომ ქართველთა ძველის დროის გვარების და სა-ხელების ცნობები მხოლოდ ქრისტიანობის შემდეგ დროის საუკუნოებიდამ იწყება, მხოლოდ ესეც ძრიელ მცირედ. აქა-იქ კანტი-კუნტად, ძრიელ მოკლედ. ამ ნაკლს დიდი ყურადღე-ბა მიექცა ამ ბოლოს დროს. მარტოდ ე- თაყაიშვილმა რა-მდენიმე „ქართველთ-სიძველენი“ დაბეჭდა, სადაც ქართველთ ძველი სახელი და გვარები არიან მოხსენებულნი *)

აი, ერთს ასეთს უძველესს გვარს ეკუთვნის ხურსიძე, რომელ გვარიც საქართველოში არსებობს უხსოვარის დრო-დამ. თვით სახელი ხურსიძე ანო ხურსი უნდა იყოს წარმართ-ობის დროს შენათხზი და დარქმეული იმ პირზედ, ვისაც ეს მიესახელწოდებოდა, მაშინ ასე იცოდნენ და ქართველთ შორის სადაც ასეთს გვარებს ნახავთ იგინი სულ უძველეს დროის ხანას უნდა ეკუთვნოდნენ. ასეთია ხურსიძის გვარის ისტორია. ხურსიძე მოიხსენება IX საუკუნიდამ, ხოლო X საუკ. სჩანს ვინმე ხურსი-ხურსიძე, გიორგი პირველის მეფის ისტორიაში **), ეს მოხსენებულია „ქართლის ცხოვრებაში“. ამ ხურს-ხურსიძეს დ. ბაქრაძე ხურსიძეთ სთვლის და ეს რასა-კვირველია ასეც უნდა იყოს, რადგანც ძველად ქართველთ შორის, გვარები სულ ამ სახით მოიხსენებოდნენ. ასე და ამ გვარად ჩვენ ვიცით, რომ ხურსი (960 – 1027) არის ძველი გვარი ქართველთა, ისეთივე ძველი, როგორც ჯაყელი, ხოსროვი, ორბელი, ერისთავი, ამანელი, ბადური, აბესალო-მიძე და მრავალიც სხვა ამგვარნი. რომ ვიცოდეთ მნიშვნე-ლობა და ადგილი ამ გვარისა, ამიტომ საჭიროდ ვსთვლით მოვიყვანოთ „ქართლის ცხოვრებიდამ“ თვით ის ადგილიც, სა-დაც პირველად მოიხსენება ეს გვარი, აქედან კარგად გამო-

) საქართველოს სიძველენი. ე. თაყაიშვილისა.

) ქართლის ცხოვრება, I ტომი.

სჩნდება ის გარემოება და მნიშვნელობა ამგვარის და ისიც თუ ამ გვარის წევრთ რა გვარი მნიშვნელობა ჰქონიათ იმდროს, ან იგინი სად, ან ვისს გვერდით და რა თანამდე-ბობით მოიხსენებია. აი ცნობა:

„ხოლო დაჯდა-რა ესე გიორგი მეფედ ყოველსა სამეფოსა და მამულისა თვისსა, ჟამსა ოდენ სიყრმისა და სიჭაბუკისა მისა, რამეთუ იყო, რა ჟამს მეფე იქმნა, წლისა იდ, მას ჟამსა ამა ქვეყანასა ჰერეთ-კახეთისა, და ღადრობითა აზნაურთათა შეპყრობილ იქმნენ ერისთავნი მათ ქვეყნად, კვალადვე ეუფლნეს მათნი უფალნი, პირველ აქვნდა იგი. ხოლო მეშვიდესა წელსა მეფობისა მისისა, გამოვიდა ვასილი, მეფე ბერძენთა, ამ გიორგი მეფესა ზედა, ყოველთა სპითა, საბერძნეთით და უცხო ურიცხვითა, ხოლო გიორგი მეფე განვიდა სპითა დიდითა, წინააღდგომად მისსა და დაიბანაკეს ორთავე ქვეყანისა ბასიანისასა მრავლდღე და არა მიმართეს ბრძოლად ერთმანეთს ზედა და მორიდა გიორგი მეფემან და მოვიდა და დაწვა ქალაქი ოლთისი და მუნით მოვიდა კოლასა და გამოუდგა კვალსა და მოუდგა უკან ბასილი, ბერძენთა მეფე და შეკრბეს რა უკან მიმდევარნი გიორგისანი და მისი მავალნი ვასილის ლაშქარნი, და იქმნა ბრძოლა დიდი, სოფელსა მას რომელსა ეწოდების შირიმთა და მოისრნეს ორ კერძოვე მრავლად და მოიკლნეს მუნ დიდნი ერისთანი და დიდებულნი გიორგი მეფისანი, რატი ძე ლიპარიტისა და ხურსი“. *)

ვასილ ბერძენთა მეფისა და ქართველთა ომი დიდის სიფიცხით და გმირობით არის აღწერილნი. სასტიკი ომი ჰქონიათ ჯავახეთს, ოლთისს, ბასიანს, კოლას, არტაანს და თრიალეთს, მრავალ გზის უძლეველთა ერთმანეთი და უკანასკნელ მაინც ქართველთ გაუმარჯვნიათ, რადგანაც გიორგი მეფე თავისს დროის კვალად ივო გამოჩენილი მეფე და მასთან ჰკვიანიც, შესანიშნავი შორს-მხედველი მხედარი ყოფილა და მასთან დიდად სახელოვანი, უძლეველი ლაშქარში, ამის ჰკუიერების საფუძვლად კმარა თუნდ დავასახელოთ ის გარემო-

) ქართლის ცხოვრება I ტომი.

ებაც, თუ ეს მეფე თავის ქვეყნის სასარგებლოდ რა ზომებს ხმარობდა, რა ჭკუიერს საშუალებას და ოსტატობას. სულ ასეთი მეფეების და დავით კურატპალტის-მაგისტროსების და პატრიკების მეოხება იყო, რომ საქართველომ უმაღლესს წერტილამდე მიაღწია და აფხაზთა და საქართველოს მეფე ერთ დროს ბიზანტიის მწერლებისაგან კეისრათაც იქმნა წოდებული“, ე. ი. იმპერატორად.

ყოველი მისი ნაბჯი იყო მიმართული საქართველოს აღორძინებისაკენ და მართლაც მისს დროდამ იწყება სამეფოს გაძლიერების დასაწყისი, იმავე დროს, მრავალ მნიშვნელოვნად ბრწყინვენ სამცხის დიდებულნი და მცირებულნი და ერთ ამ დიდებულთაგანნი არიან უძველესის დროის საქართველოს აზნაურის შვილნი ხურსიძენი.

ამ საყურადღებო მხარეს ქართველთ და ბერძენთ შებეთქებისას ვახუშტის ისტორიაშიაც დიდი ადგილი აქვს დათმობილი. ამ ომის ქართველთ მეგრძოლთ ცნობებს ვახუშტი განცვიფრებით მოიხსენებს. დამწერი აღტაცებულია მით. ვახუშტის აღტაცებას ჩვენ აქ მიტომ ვახსენებთ, რადგანც ამ საყურადღებო ომის უპირველეს გმირად ხურსი-ხურსიძეა, რომელიც მომთხრობის თქმით უფრო გმირულად კვდება პირის-პირ მტრისა. აქ ამ ომის აღწერა ვახუშტის ისტორიიდან ჩვენ არ შემოგვაქვს. მართოდ ისიც ვიკმარეთ, რომ აქ მისი განცვიფრება აღგვენიშნა, ეს უბედური ხანა რამდენადაც საყურადღებოა ქართველთათვის. იმაზედ მეტი თვით ბერძნთათვისაც, რადგანაც ამ ორი საქრისტიანო სამეფოს ბრძოლის და შეხეთქების მიზეზები და ბრალი პირდა-პირ ბერძნებს ედებათ. ესენი არიან დანაშაულნი, იგინი მოუცვივდნენ ქართველთა და თრიალეთამდე წარტაცვას უპირებდნენ. ქართველნი გაგულისდნენ მაზედ და ბერძენთ წინააღმდეგ მკაცრად იბრძოლეს, ბერძნები სძლიეს, ქვეყანა თავისუფლად დასტოვეს. ბერძნებს აქ მრავალი მეომარი დაეხოცათ უბრალოდ. ამ გარემოებას მწუხარებით აღნიშნვენ ბიზანტიის მეისტორიენნი, სომეხთ მეისტორიე ასოლიკი, ევროპიელთ მეისტორიე ლეზო და

ივერიის ათონის მთის ერთი მანუსკრიპტიცა *) საჭიროდ ვსთვლით, რომ ამ ორის ერის თანამორწმუნე საქრისტიანო სამეფოების ბრძოლის შესახებ შემდეგიც ვსთქვათ:

ქართველთა გამოჩენილის და დიდის მეფის დავით კურატ-პალატის დროს, რომელ მეფესაც „ქართლის ცხოვრება“

ასე აღწერს:

„რამეთუ იყო დავით კურატპალატი პირველად მღვთის მოყვარე, გლახაკთ-მოწყალე, დავრდომილთ შემზრალე, მდაბალი, მშვიდი და ძვირ უხსნელები. ეკლესიათა მაშენებელი, ტკბილი, უხვი, კაცთ მოყვარე, ყოველთათვის კეთილის მყოფელი და სავსე ყოველითა კეთილთა“ და სხვა.

ამ დავითის შემდეგ საქართველოს სამეფო ტახტი მის მონათესავე გიორგი I ერგო, რომელიც ზემოთ მოვიხსენეთ. სწორედ ამ დროს სჩნდებიან საქართველოს ასპარესზედ ხურსიძენი. ზემოდ აღწერილს შემთხვევის ბევრად უწინარესს, დიდის დავით კურატპალატის გამგეობის დროს, ბიზანტია დიდს გაჭირებაში ჩავარდა, სკილაროსმა კინაღამ გაანადგურა, ბიზანტიელთა დავით კურატპალატს მომართეს და შველა დაავალეს, დავითამა 12 ათასი საუკეთესო ქართველთ მხედრობა მიაშველა და თან გამოჩენილი თორნიკე ერისთავი გააყოლა, რომელმაც სკილაროსი გააქცია მესოპოტამიამდე და ბიზანტია უზრუნველი ჰყო. ეს ქართველთ გამარჯვება დიდის დიდებით არის ანუსხული „ქართლის ცხოვრებაში“*) ამავე გმირულს გამარჯვებას ცხადათ მოწმობს ზარზმის ეკლესიის წარწერა, რომელმაც ჩვენ დრომდე უვნებლად მოაღწია. ეს წარწერა ჩვენთვის იმდენად საყურადღებოა, რომ აქ უნდა მთლად მოვიყვანოთ, რადგანიც იგი გადაკავშირებულია ხურსიძეების გვარის ისტორიასთან. აი რა სწერია ზარზმის ეკლესიის ტაძრის ერთს კედელზედ.

„ქ. სახელითა ღვთისათა და წმიდისა მღვთის შობელისა მე-

) ქართლის ცხოვრება, ტ. პარველი. 1898 წ.

) ქართლის ცხოვრება I ტომი.

ოხებითა მე ივანე ძემან სულასამან, აღვაშენე წმიდაჲ ეგვტერი, მას ჟამსა, ოდეს საბერძნეთ გადგა სკილაროსი: დავით კურატ-პალატი ადიდენ ღმერთმან, – უშველა წმიდათა მეფეთა და ჩვენ ყოველნი სალაშქროთ წარგვავლინა, სკილაროსი გავაქციეთ მემონსქობანს (მესოპტანსა) რომელსა ჰქვიან ხარსანანი ადგილისა, რომელსა ჰქვიან სარვენისნი, მოწესეო ყოველნი ტახტი“.

ეს შემთხვევა და ქართველთ გმირული გამარჯვება მოხდა 995 წ. ამ ცნობიდან კარგად სჩანს, რომ ზარზმის ეკკლესია X საუკუნეებში უნდა იყოს აშენებული ბაგრატ მე-სამის დროს, რადგანცა ზარზმის ეკკლესიის ერთ კედელზედ დღემდე საჩნს ბაგრატ მესამის სურათი. *) ზარზმის ეკკლესიის წარწერა ჩვენ აქ იმიტომ მოვიყვანეთ, რადგანაც აღიარებულია, რომ წარწერაში მოხსენებული ივანე სულას ძე, ანუ სულაშვილი გვარად ხურსი – ანუ ხურსიძე ყოფილა. გარდა იმის, რომ ეს ივანე სულას ძე ხურსიძე მონაწილე ყოფილა ზარზმის ეკკლესიის აღშენებაში, მასვე ამოუჭრია თვით ეს წარწერაცა ქანდაკით და ამას გარდა თვით ამ ივანე სულაშვილისაც მიუღია მონაწილეობა სკილაროსის გალაშქრებაში **) ზარზმის ტაძრის წარწერის და ჩვენის ისტორიულის წყაროების საშუალებით, ჩვენ ვიტყვით თამამად, რომ სკილაროსის ომში მონაწილე ივანე სულაშვილი სახლი-კაცი უნდა იყოს იმ ხურსიძისა, რომელმაც ხსენებულ ომის შემდეგ, გიორგი პირველის მეფობასაც მოესწრო და მასთან ბასიანში ქართველთა და ბერძენთა ომში მონაწილეობასაც იღებდა და სადაც მოკლეს კიდევ იგი. ***)

ამ ხურსის სახელს, „ქართლის ცხოვრება“ არ იხსენიებს, რადგანაც იგი ცნობილი პირი ყოფილა. მარტოდ გვარით მოიხსენებენ. როგორც სჩანს ხურსიძე ქართველთა ორს დიდს

) საქართველოს ეკკლესიების აღწერა დ. ბაქრაძისა, 1877 წ. ტფ.
) ვახუშტის ისტორია I ტ. გამოც. 1885 წ. ტფილისი.

) ქართლის ცხოვრება ტ. I, გამ. 1898 წ.

ლაშქრობას დასწრებია და თანამედროვე ყოფილა დიდის დავით კურატ-პალატის დროდგან მოკიდებული ყველა მეფეებისა და ომების თავისი სიკვდილის დღემდე, ამის ცხოვრების წელნი 1014 – 1077 წ. მისწვდება. *) აღსანიშნავია აქ ის გარემოებაც, რომ ესევე ხურსიძე სამცხის ერისთავთაგან იწოდება, ამ ჰაზრისა არის დ. ბაქრაძეც და სკილაროსის ომში ყოფილს და ზარზმის ტაძრის კედლის წანწერაში მოხსენებულს ხურსიძეს პირდაპირ ერისთავ-ხურსიძეთ აღიარებს. ამ ხურსიძეს გარდა, რომელსაც სახელად ივანე უნდა რქმევოდა და სულას ძე უნდა ყოფილიყოს, არის ვიდეც სხვა ერთი ფარსმან ერისთავი, რომელიც აგრეთვე ხურსიძე ყოფილა და რომლის სახელიც მოიხსენება ზარზმის ტაძრის ვერცხლის ჯვარზედ, ეს ჯვარი ოქროშია დაფერილი. მოვიყვანთ კიდევ შემდეგს: რომ ხურსიძეების გვარის წევრთა მნიშვნელობას და ერისთავობას ისე „ქართლის ცხოვრება“ არ ადიდებს, როგორც 1021 წ. ქართული ძველი გუჯარი, **) მაგალითებზე ამ ძველს „გუჯარში“ აი რა გვარ მოიხსენებენ:

„1021 წ. – და ამის გიორგისა მეფობისა მეშვიდესა წელსა გამოვიდა ბასილი ბერნერთა მეფე [ამას გიორგი მეფესა ზედა] ხოლო ესე გიორგი განვიდა ლაშქრითა დიდითა და დაიბანაკეს ქვეყანასა ბასიანისასა, ორთავე მრავალ დღე და არა მივიდეს ბრძოლად ერთმანერთსა [ზედა, არამედ] მოერიდა გიორგი [და] მოვიდა და დაწვა ქალაქ ოლთისი [გამოუდგა კვალსა] და მოუდგა უკანა მეფე ბერძენთა და შეკრბეს რა უკანა მავალნი გიორგისანი [და წინა მავალნი ბასილისანი ლაშქარნი] იქმნა ბრძოლა დიდი სოფლისა მას შინა, რომელსა ეწოდების შირიმთა, და მრავლად მოისრნეს ორკერძოვე და მოიკლნეს მუნ-დიდნი] ერისთავნი: რატი, ძე ლიპარიტისი და ხურსი“ და სხვა. ამ ძველი „გუჯარის“ ერთი ადგილი თავისებურის ოს-

გურია-აჭარაში მოგზაურობა დ. ბაქრაძისა 1878 წ.
გუჯარი, ივერიის მონასტრისა.

ტატობით და წერის წესით აქ მიტომ მოვოყვანეთ. რადგანაც აქ მოხსენებულია, რომ დიდნი ერისთავნი რატი ლიპარიტის ძე და ხურსიძეო. ხურსიძე, რომ ერისთავის თანამდებობის არ ყოფილიყოს, მაშინ ამ „გუჯრის“ დამწერი მრავლობითი სიტყვის მაგიერ მხოლოდობითი სიტყვას იხმარებდა, რადგანაც ერთი უნდა ყოფილიყოს ერისთავი, ე. ი. მარტოდ ლიპარატი. რაკი ცნობილს ომში დიდნი ერისთავნი ორნი ყოფილან, ამიტომ იგიც მრავლობითი სიტყვით ახსენებს და მით ხურსიძეც ერისთავად იგულისხმება, რადგანაც ორივე მთავრები ყოფილან, მიტომ ამ ძველი „გუჯრის“ დამწერსაც ასე მრავლობითი სიტყვა უხმარია, მაშ მარტო ლიპარიტის ძეს ხომ არ დაასახელებდა, როცა მისს გვერდით ხურსიძეც მდგარა და ესეც მასთან მომკვდარა ბრძოლაში.

ამ წარწერიდამ სჩანს, რომ ვინმე ივანე დაკლავის ძე და ხურსიძე და ივანე სულას ძე ხურსიძე სხვა და სხვა პირები არიან და სულ სხვა და სხვა დროსაც უნდა ეცხოვრნათ. რაც შეეხება რომ ივანე სულასძე ხურსიძე უნდა იყოს ის ერისთავ-ხურსიძე, რომელსაც „ქართლის ცხოვრება“ X საუკუნის დამლევეს და XI საუკუნის დამდეგს იხსენებს. *) ამაზედ ჩვენ ეჭვი არა გვაქვს და რაც შეეხება ამ ივანე დაკლავის ძე ერისთავ-ხურსიძის ცხოვრებას და დროს, ეს-კი შემდეგ უნდა იქმნეს, XI საუკუნის დამლევეს უნდა ყოფილიყოს, ან XII საუკუნის დასაწყისს. ამ პირის ცნობას ბროსეც ეხება. **) და დიმ. ბაქრაძე სწერს, რომ ეს ფარსმან ერისთავ-ხურსიძე უნდა უყოს ის პირი, რომელიც მოხსენებულია სამცხე საათაბაგოს მღვდელთ-მთავართა სამწყსოს სიაში, მაგალითებრ: „ერისთავთ ერისთავი-ხურსიძესა აქმს ლობერნი, სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა“. როგორც ზემოთაც მოვიხსენეთ, აქაც მოვიყვანთ მისს.

არხელოგიური მოგზაურობა დ. ბაქრაძისა, 1878 წ. პეტ.
ბროსეს მოგზაურობა, 1855 წ.

დასამტკიცებლად სამცხე-საათაბაგოს მღვდელთ მთავართა მოხსენების სიას, სადაც აგრეთვე წურწყაბელის სამწყსოში მოიხსენებიან ხურსიძენი. დ. ბაქრაძის ფიქრით, ეს ფარსმან ერისთავ ხურსიძე უნდა ყოფილიყოს XI საუკუნის შემდეგ დროს. იგივე სწერს, რომ ეს ფარსმან ერისთავ-ხურსიძე უნდა იყოს ის ხურსიძე, რომლის სახელიც ზარზმის ეკკლესიის ზარის წარწერაშია მოიპოვებაო. ეს წარწერა ადრე ბროსეს შეცდომით გადუღია და მიტომ დ. ბაქრაძე ამ შეცდომას ასწორებს. ყოველს შემთხვევაში, ჩვენ ვიტყვით, რომ როგორც ივანე სულას ძე, ისე ავანე დიკლაკის ძე XI საუკუნის პირებათ მიგვაჩნია, შეიძლება ფარსმან ერისთავ-ხურსიძე XII საუკუნესაც მოესწრო, ხოლო რაც შეეხება მისს აქეთ ყოფნას, ეს-კი შეუძლებელია. მაინც საჭიროდ ვსთვლით აქ მოვიყვანოთ ის წარწერაც, რომელიც ბროსეს შეცდომით გადუღია და რომელსაც დ. ბაქრაძე ასწორებს. ეს წარწერა ჩვენ შემოგვაქვს დ. ბაქრაძის შრომიდან:

„აგარიანთა პირის დამყოფელსა ხურციძესა პატრონსა ფარსმანისა სულსა მისსა განუსვენოს და შეუნდოს ღმერთმან. მღვდელთა მთავართ მთავრობისა ხურსიძესა პატრონის მიტროპოლიტობასა სფირიდონისასა ქკ~ნს სდ.“

საყურადღებოა აგრეთვე ის გარემოება, რომ აკადემიკ ბროსეს ზარზმის ეკლესიის კედლების წარწერანი ნათლად და კარგად ვერ ამოუკითხავს. მაგალითებრ ეკკლესიის ერთის სურათის ზემოდ რასაც ბროსე კითხულობს: „მეფეთ მეფე ბაგრატ-მამა“, ის უნდა იკითხებოდეს: – ერისთავთ-ერისთავი გიორგი ჩორჩანელი“ შემდეგ ორის სურათისა, ერთის თავზედ იკითხება „ხურსიძე“ და მეორეზედ „აშაზ“ ეს ერისთავთ-ერისთავი ჩორჩანელი დ. ბაქრაძეს პატრიკ ჩორჩანელად მიაჩნია, (980 – 1008) რომელიც იყო ნათესავი თორნიკე ერისთავისა (* ჩვენ-კი დაურთავთ აქ, რომ მართალია ერისთავთ-ერისთავი გიორგი ჩორჩანელის ცხოვრების დრო ძრიელ უახლოვდება

პატრიკოს დროს, მაგრამ არც იმას დავიდუმებთ, როს ეს გიორგი ჩორჩანელი არ უნდა იყოს ხურსიძე და მცხოვრები ქვაბლიანის ნაწილის. ვიტყვით, რომ ხურსიძენი XII საუკუნის დამლევამდე ერისთავთ-ერისთავ, ან ერისთავად იწოდებოდნენ, ამას ფიქრი არ უნდა.

ისტორიულის ცნობებიდან სჩანს, *) რომ ერისთავობა ძველად ჩვენში ხელობად ყოფილა, თანამდებობადა და ამიტომ ერთ დროს, ხურსიძის ოჯახის წევრთ ერისთავობაც ჰკავებიათ ხელში. ჩვენის ფიქრით ერისთავობა უნდა ყოფილიყოს როგორც მოურავობა, ერთი პირი განაგებდა ერთ რომელიმე კუთხეს, ამ კუთხის ერის ცხოვრების ყოველ ნაირის საქმეებს, იგი იყო მართველი, კანონმდებელი და ამიტომ ეწოდებოდა ერისთავი, ეს გარემოება და ამგვარნი მშვენივრად ახსნა ისტორიკოსმა ნ. ხიზინაშვილმა,**) ამიტო ნურავის გაუკვირდება ის გარემოება, რომ ერისთავის გვარის წევრნი საქართველოში ასე მრავლად არიან. აღსანიშნავია, რომ ერისთავი ზოგს მართველს და მათს მომავალთ წევრთ გვარათაც ერისთავი დაერქვათ და ძველი მათი საუკუთარი გვარი კი დაეკარგად. ზოგს ასე მოსვლია, ზოგს-კი თავის ძველი გვარიც შერჩენია და ერისთავიც სწოდებიან. ასე მომხდარა ხურსიძეების საქმეც. ამათ ერისთავობის დროს ძველი გვარი არ დაჰკარგვიათ და უძველეს დროდამ მოყოლებული უკანასკნელ დრომდე თავიანთ საკუთარი გვარით სწოდებულან. ხან ხურსიძე ერისთავთ-ერისთავად იწოდებიან და ხან მხოლოდ ერისთავად. მაგალითებრ: ერისთავი-არტანუჯისა, ერისთავი-კალმახისა, ერისთავი-კოხისა, ერისთავი-ფანასკერტისა. ერისთავი-რაჭისა და სხვანი, რომელნიც ხან თანამდებობის სახელით იწოდებოდნენ და ხან საკუთარის გვარით. ვახუშტი აი რას სწერს:

ანტ. ფურცელაძის წერილი-რუსთაველზე.
ბეჟა აღბულა და მათი სამართალი, ნ. ხიზანოვისა.

„წესი ერისთავთა იყო მეფისა მიერ განწესება ქვეყანათა და ამის მიერ მოურნეობა. სამართალი და ღაშქარნი მის ქვეყანისანი მის ქვეშე იქმნენ და იგინი მოჰკრეფდენ ხარკთა სამეფოთა, ხოლო ესე ერისთავი დაიდგნებოდნენ-მთავარნი და წარჩინებულნი და მენი შეცვალებით; ხოლო წესი მთავართა იყო გვარი და შთამომავლობა, ქართლოსიანობა და პატივი მისი, ხოლო უკეთეს მეფისა წესსა შინა იყო იგი რათა აქვნდეს ჩამომავლობა და გვარი იგი და ამის მიმართ ციხე-ქალაქი, სიმაგრე და ხეობანი, და თვინიერ ამისა არა ისახელებოდა მთავარად, ხოლო აზნაურსა აქვნდა გვარი და ჩამომავლობა და სიმაგრე რაიმე მისათა ანუ ბართა და დაბნებთა და ძალ ედვას გამოსვლა მარქაფითა, კარვითა, და მათთა გაწყობილებითა და თვინიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად“.

უეჭველია მკითხველი აქედამ გაიცნავს ერისთავის მოხელობას და იმ პირობებსაც, თუ როცა ერისთავობას აზნაურის შვილს მიანიჭებდნენ, მაშინ აზნაურ ერისთავს როგორ უნდა აესრულებინა თავისს თანამდებობა და ან რა გვარი ჰქონდა მას მინიჭებული, კარგად სჩანს, რომ ხურსიძენი ვითაარცა ქვაბლიანის უფროსს ერისთავთ-ხურსიძენი სრულის თავისუფლებით იქმნებოდნენ დაჯილდოვებულნი. ვახუშტის თქმით: ძველ საქართველოს მთავრებს და მოხელეებს თავიანთ თანამდებობის სახელი XII საუკ. თამარ მეფის დროს, ზოგს გვარათაც ეწოდათო, მაგალითებრ, როგორც სამეგრელოს დადიან-მთავარს, რომელიც კარიდამ კარს დადიოდა და ამიტომ გვარათაც დადიანი ეწოდაო. რომ დავაკვირდეთ გარემოებას, ხსენებულ საუკუნის დამლევს, ზოგს ერისთავს თავის ძველ გვარის მაგიერ ერისთავობა დარქმევია გვარად და ზოგს-კი ეს არ უნებებია, ისევ თავის ძველი გვარი სწოდებია, რასაც ვახუშტიც ასაბუთებს.*) სწორეთ ერთ ასეთ უძველესის პირთა რიცხვის წევრათ ითვლებიან ხურსიძენი, რომელნიც თავიანთ ერისთავობასთან არც ძველს მამაპაპის გვარს ივიწყებდნენ.

ვახუშტის გეოგრაფია, გამოც. 1848 წ.

მთელის ხურსიდის გვარის სახლი და ადგილები წურწყა-
ბელის საეპისკოპოზო საბრძანებელში ყოფილა მოქცეული.
აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ხურსიდის გვარის საბრძანე-
ბელი ფართოს ზომის რომ არ ყოფილყოს, უამისოდ უე-
ჭველია, არც ასე მოიხსენებდნენ, რომ „წურწყაბლის სამწყსოს
შეადგენს სრულიად ხურსიდის სახლიო“ ქართველთა მეფის კურთ-
ხევის დროს, სვეტის ცხოვლის ტაძარში? მღვდელ მთავრებთ
შორის, წურწყაბელი მეცამეტე ადგილს იჭერდა, მტბევრის
ქვემოდაბრძანდებოდა, წურწყაბლის ეპისკოპოზს ქვემოდა-
სხდებოდნენ კიდევ ოცდა ორი ეპისკოპოზი. ამიდანაც სჩანს,
რომ წურწყაბელს – კათალიკოზის შემდეგ, თითქმის არქიეპის-
კოპოზებთ შორის მეორე ადგილი ჰკავებია.

ამას ჩვენ აქ მიტომ ვახსენებთ, რადგანაც წურწყაბელთ
მღვდელთა-მთავრებთა და ხურსიდის სახლის-შვილებთა შორის
დაახლოებული კავშირი სძევს, თითქმის ხურსიძენი უნდა ვი-
გულისხმოდ წურწყაბლის საეპისკოპოზო კათედრის მფარვე-
ლად და პატრონად. რადგანაც ხურსიძეს ეზარა მთელი კუთ-
ხის გამგეობა და ერისთავობა, უეჭველია ამ კუთხის მოწინა-
ვე საეპისკოპოზო ტაძრის მღვდელ-მთავრის გამგეობის და
განკარგულების მეთაურნიც ესენი იქნებოდნენ. უამისობა არ
შეიძლება, დრო-და-დრო ხურსიდის გვარიდამ ხსენებულს
სამწყსოს კარგი მფარველნიც ეყოლებოდნენ. ხურსიდის გვა-
რიდამ ასეთი მფარველნი მით უფრო მოეწვლინებოდნენ, რად-
განაც ძველად ქართველთა დიდებულთა შორის დიდს ქებაში
იყო ის პირი ვინც აღნიშნულს საქმეების სამსახურს მისდევ-
და, გვარში იგი მისს სახლიკაცებს სამთლად მიაჩნდათ.

მე-კი ვერას მოგახსენებთ და ისიც-კი უნდა გავიხსენოთ,
რომ ამ გვარის შთამომავლის ლ. ისარლოვის მოწმობით ხურ-
სიძეებს ძველად სხვა გვარიც სწოდებიათ, მაგალითებრ კოხაძე
სამცხე-საათაბაგოს სწოდებიათ და სამეგრელოში კოროხია.
თუ როდის ეწოდათ კოხაძე და კოროხია, ამაზე ცნობა არა
გვაქვს, იქმნება კოხაძე ხურსიძეზედ უფრო ძველია, ვინ იცის,
კოროხია ვითომც იმ გარემოებისაგან სწოდებიათ, რადგანაც

ძველადგანვე იგინი ყოფილან ქვაბლიანის მეუფროსენი, ანუ ერისთავნი. ქვაბლიანში კი ძველადვე სეტყვა ერთობ ხშირად სცოდნია, ამიტომ ქვაბლიანის მოწინავე გამგე მთავარსაც გვარად ხშირი სეტყვის გამო კოხაძე სწოდებია. ძველად თურ-მე ქართველთ შორის კვახი იხმარებოდა არა სეტყვა, ეს როგორც დღეს არის, სეტყვა შემდეგ წასულა ხმარებაში. ეს ცნობები ჩვენ აქ მოვიყვანეთ როგორც ლ. ისარლოვის მოთხრობილი ცნობანი, რომელიც თავის ცნობებს სხვა და სხვა მოხუცებულთაგან ნაამბობ ცნობებზედ აფუძნებს. უნდა მოვიხსენოთ ისიც, რომ ახალციხეში, ზოგიერთი ამგვარის წევრთ კრუხიჭამიანთაც უხმობდნენ. აქ ლ. ისარლოვის ცნობებით ვისაუბრეთ და ვსთქვით, რომ ვითომც ძველად ხურსიძეები კოხაძეთაც იწოდებოდნენ, სამეგრელოში – კოროხიათ და ჩოხაძეთაც. ამის ამბები ვითომც ხალხშიაც ყოფილა გავრცელებული. ვინ იცის, მე ამაზედ არ ავხირდები, ხოლო ერთის ცნობილის გვარის წევრთა შესახებ ასე უმიზეზოდ ძველი გვარის მიტოვება და ახლების დარქმევა შეუძლებელი იქმნებოდა. მეორე: ხურსიძეები ისეთ ცნობილ არიან IX საუკუნიდამ, რომელთა გვარის გადაკეთება ასე შეუძლებელი იყო, ამ გარემოებას დაეხმარა ის შეცდომით მხარეც რაც ბროსემ დაუშო ზარზმის ხუცურ ნაწერების გადაწერას და ახსნაში, სადაც ერთ წარწერის რამდენიმე ქარაგმიანი ასოები ამ გვარის მომასწავებლად ჩათვალა, უკანასკნელ ხუცური ასოების შეცდომით კოხაძეთ იქმნა ამოკითხული. ამ ძველს ხუცურს ქარაგმიან ასოებში კი უნდა ამოვიკითხოთ შემდეგი: – „ქრისტე ადიდე სურსიძე ვასილი“. როგორც ამ წარწერამ ბროსე შეიყვანა შეცდომაში და ზემოთ მოყვანილ სიტყვებს გარდა სულ სხვა სიტყვები იქმნა ამოკითხული, ისევ იქმნებოდა იგი ძველად მრავალთ ადგილობრივ მცხოვრებთაგან მიღებული, რომელნიც შემცდარის ამონაკითხით გააჩენდნენ – კოხაძეს, ჩოხაძეს და კოროხიას. დ. ბაქრაძის ახსნით და ჩვენის ფიქრით ყოველივე ეს ხალხის

მოგონებული უნდა იყოს და ხურსიძის გვარი იმავე თავიდან-ვე XVII საუკუნემდე ხურსიძეთ უნდა იქმნეს წოდებული.

რაც შეეხება ამ შეცდომის გაფართოვებას, ამის საფუძველად კმარა ჩვენ დავასახელოთ ქართულის ძველის ხუცურის ქარაგმიანის წაკითხვის დიდი სიძნელე, ქართული ხუცურის კითხვა ისეთი რთული ძნელი რამ არის, რომელსაც თავის განსაკუთრებული მეცნიერული გზა და კვალი აქვს, თავის მრავალ-ნაირი რთული ტექნიკა, რომელსაც დიდი შესწავლა უნდა, დიდი ცოდნა და დაკვირვება, რომ უძველესი წარწერები სისწორით იქმნეს ამოკითხული.

როგორცა სჩანს, ხურსიძენი პირველის საუკუნიდგანვე წოდებულნი ყოფილან ვითაარცა „მეციხოვნე, ანუ ჯაბახანის გამგენი-ერისთავნი“ ქართულს ისტორიულს წიგნებში ერთობ ბევრს ალაგას მოიხსენებიან მეციხოვნე-აზნაურნი, ხელის-უფალნი-აზნაურნი, მეციხოვნე-აზნაურ-ერისთავნი და სხვანიც ამგვარნი მრავალნი. ყოველ კუთხეს და ყოველ საბრძანებლის გამგე ერისთავად იწოდებოდა, იყო ისეთი ერისთავი, რომელსაც მარტოდ ერთი კუთხე ეკავა და განაგებდა, ანუ დღე-ინდელად რომ ვსთქვათ, ერთი უეზდის ტოლა ადგილთ და სოფლებთ გამგეობა ეკავა, ამიტომ ძველად მარტოდ სამცხე საათაბაგოს რამდენიმე ერისთავი იჯდა. XII საუკუნის დამლევ-იდან-კი, თამარ მეფის დროს, ამ გარამოებას ჯეროვანი ყურადღება მიეპყრო, აზნაურთ შორის ერისთავობა მოისპო, იგი მიენიჭა მხოლოდ მოწინავე თავადიშვილის გვარის წევრთა და მასთანვე განდიდებულ იქმნა საბრძანებელიც მათი.

ასე რომ, მთელი საქართველო დაიყო შემდეგ საერისთავოდ: „სვანთა-ერისთავ ბარამ ვარდანის ძე, რაჭის-ერისთავი კახაბერ-კახაბერის ძე, შარვაშიძე ცხუმის-ერისთავი, ამანელისძე ოდიშის-ერისთავი – ბედიანი, და ლიხთ-იმერთ ქართლის ერისთავად რატი სურამელი, და კახეთის ერისთავად ბაკურ ყამის ძე, მაგნის ძე, ჰერეთის-ერისთავად გრიგოლის ძე ასათ, რომელმან მოსტაცა მძლავრებითა და მორევითა საღრის კოლონკოლის ძესა და მცირედ ჟამ ქონებასა შინა იაჯა არშინას ადგილსა დაჯდომა სასწაულითა და ჴელთ უდვა შვილ-

სა მისსა გრიგოლის ჰერეთის ერისთვობა, და სამცხის ერისთავად და სპასალარად აჩინეს ბოცო ჯაყელი და სხვანი ჯელის უფალნი, ტაძარს და საყდარსა წინაშე მდგომელნი, განაჩინეს წესისამებრ და სიახლისა.“

ცნობებიდამ სჩანს, რომ მთელის საქართველოს ერის მართვა-გამგეობა ათ საერისთავოდ გაყოფილა, სამცხის ერისთავად ჯაყელი დაუნიშნავთ და მისთვისვე სპასალარობაც მიუწვდიათ, საქმე და ერისთავთ გამგეობა ისე მოუწყვიათ, როგორც თურმე მათი ახალი დრო ანუ სახელმწიფოს აგებულება და წეს-წყობილება მოითხოვდა, ამიტომ მრავალ ალაგას გაუქმებული თემის-კუთხის ერისთავობა და მისს მაგიერ გამოცხადებულა, ანუ დამყარებულა უფრო ფართო საბრძანებლის ერისთავობა. ასე რომ ხურსიძეებს ერისთავობის თანამდებობა სწორედ ამ დროს უნდა ჩამორთმევოდათ, რადგანაც სამცხე-საათაბაგო ერთ საერისთავოდ გამოცხადდა, მინამდე-კი იქმნება 10 ერისთავიც იჯდა, და უფრო მეტიც. ერისთავობის ჩამორთმევის შემდეგ მაინც აზნაურნი თუ თავადნი ხელის უფლად შთებოდნენ და იყვნენ ისეთი აზნაურის შვილებიც, რომელნიც თავიანთის წოდებით პირველ ხარისხოვან თავადისშვილებს უდრიდენ, მათ შესამჩნევი ღირსება ჰქონდათ და სამეფო თანამდებობის დროს პირველ ხარისხის სახლის შვილებთან ერთად იკავებდენ ადგილს, თანამდებობას, ასეთი არიან ძველი აზნაურის გვარის წევრნი ასათისძე, ბადურისძე, გულისძე, მაგნისძე და მათთანვე ხურსიძეც.

ხურსიძეებს თავიანთ საბრძანებელში ეკვლესიაც-კი ჰქონიათ საკუთრებათ და ისიც ისეთი ტაძარი, რომელიც არამც თუ იმ დროს, არამედ დღესაც საყურადღებოა, ეს საყურადღებო ტაძარი გახლავთ ზარზმა, რომელიც ახალციხიდან 33 ვერსის სიშორიდ სძევს. ზარზმის ტაძარს გარდა ჭულების ტაძრის მაშენებლობაც ამათ ეკუთვნისთ, ამას ჭულების ტაძრის წარწერაც მოწმობს. შეუძლებელია, რომ უმნიშვნელო გვარის წევრთ იმ დროს შესძლებოდათ ორი გვარიანი ტაძრის მაშე-

ნებელ–განმანახლებლობა და მასთან პატრონობ-მფარველობაც. ამ ტაძართ უპირატეს მფარველობას ბროსეც სწერს თავის მოგზაურობაში *).

საქართველოში მრავლად გავრცელებულ ერისთავთ-ერის-თავის თანამდებობა აზნაურის შვილებთ შორის შემცირდა და ერისთავ-ერისთავის მსგავსი თანამდებობა იქმნა შემოდებული: „ციხის თავობა“, თითო მოწინავეს, ან დიდებულთაგანს ჩაბარ-და ერთი კუთხის რომელიმე ციხის მეუფროსობა, ანუ ციხის თავობა. ასეთ თანამდებობის კაცნი „ქართლის ცხოვრება“-შიაც მრავლად მოიხსენებიან სხვა და სხვა დროს, მაგალითებრ „ქართლის ცხოვრებაში“ 1230 წლებიდან და „ქონიკებ-ში“ საშუალ საუკუნოებშიაც. ციხის თავნი ამაზედ წინეთაც არიან ხსენებულნი.**)

ასეთი მოხელენი წინეთაც ამ სა-ხით განაგებდენ. XII საუკუნის შემდეგ ხურსიძეებს თანამდე-ბობად „ციხის თავობა“ მიენიჭათ, ქვაბლიანსა და ახალცი-ხეში, „ციხის თავად“ ესენი ცნობილ იქმნენ საქართველოს მეფობის წინაშე. სამეფო გამგეობა ამათ ანიჭებდა შესაფერს პატივს ვითაარცა ახალციხის „ციხის თავთ“. ეს თანამდებობა ხურსიძეებში საგვარეულო კუთვნილებად დაშთა და ერთის პირის სიკვდილის შემდეგ „ციხის თავობა“, ანუ მეუფროსობა მეორე პირზედ გადადიოდა, ხან შთამომავალზედ და თუ რო-მელიმე პირს თავის შთამომავალი არ ჰყვანდა, მამინ მძაზედ გადადიოდა, ან ბიძაშვილზედ. ციხის თავებს ასეთი ხარისხი ეკავათ, მიტომ სამეფოსაგან პატივიც ჰქონდათ მინიჭებული, საჭიროების დროს მათ წერილს სწერდა მეფე და თვით დე-დოფალიც, ასეთია მაგალითებრ: XVI საუკუნის დამლევს, დედოფალი ნესტან დარეჯანი ასეთ ბრძანების წერილს სწერს***)

ალის მოურავს, რომელიც ციხის თავიც იყო:

მოგზაურობა ბროსესი.

ქართლის ცხოვრება I ტ.

დ. ბაქრაძის მოგზაურობა გურია-აჭარაში 1878 წ.

„გიბრძანებთ ალის მოურავო ციხისთაო და მებაჟენო და სხვანო მოსაქმენო! ვინც სვეტი ცხოველის ყმანი მოქალაქენი მოვიდნენ მანდა, ნურას ბაჟსა სთხოვთ და ნურცა სალამათს, სვეტის ცხოველისთვის შეგვიწირავს“. ამ გვარი ცნობები მრავალ ალაგას არის მოხსენებული და ყველგან კარგად სჩანს, რომ ციხისთავებს თავიანთ თანამდებობის გარდა ჯაბახანას, (არტილერია) სამოქალქო და საერო ნაწილის საქმეებშიაც ჰქონიათ წილი და ციხის თავობის გარდა სხვა საქმენიც უსრულებიათ. კარგად სჩანს, რომ ციხის თავის თანამდებობა დღეინდელ კომენდანტების თანამდებობას უნდა უდრიდეს.

როგორც სჩანს, ხურსიძეებს იმავე დროიდან ზოგთაგან გვარად „ციხისთავიც“ სწოდებიათ. ამის მსგავსი კახეთში აზნაურთ შორის „ციხისთავის“ გვარი დღეს ციხისტოვათ გადაკათებულია, თვით-კი სინამდვილით თავიანთ ძველს გვარს-ხურსიძეს, სულ ძველის ძველადგანვე *) ანუ ხურციძეს იწოდებდნენ. აქ გარჩევა უნდა იმასაც, თუ ხურსიძე უნდა იხმარებოდეს თუ ხურციძე, ჩვენ, ხურსიძე უფრო კანონიერად მიგვაჩნია, თუმცა სხვა და სხვა ალაგას ძველადვე შეცდომით სულ სხვა და სხვა ნაირად მოიხსენებენ.***) ხურსიძეთ იწოდებოდნენ იმ დრომდე, ვიდრე დასავლეთ საქართველოს ოსმალნი დაიკავებდნენ, მერე კი ეს გვარი სხვაფერ შეენაცვლად. XVI საუკუნის ნახევარს, სცხოვრებდა ერთი გამოჩენილი მღვდელთ მთავართ მთავარი იოსები ხურსიძე, აგარიანთა პირის დამყოფელი, რომელ მღვდელ მთავარიც ხურცისძედ არის მოხსენებული. ცხადია, რომ ხურსიძენი XVI საუკუნის გასვლამდენაც თავიანთ გვარით იწოდებოდნენ, ხოლო რაც შეეხება ამ მაგალითს, რომ ეს მღვდელ-მთავარი პირდაპირი ნათესავია სამცხელ ხურსიძეებისა, ამას ამტკიცებს ზარზმის ეკლესიის სამრეკლოს წარწერაც. ეს წარწერა აი რას გვაუწყებს: – „აღშენდა ესე წმიდა ეკლესია სახელსა ზედა წმინდი-

ქართლის ცხოვრება I ტ.

გურია აქარში მოგზაურობა დ. ბაქრაძისა 1878 წ.

სა იოანე მახარებლისა ნებითა ღვთისათა, და ბრძანებითა ყოვლისა ქვეყანასა სახელ განთქმულისა აგარიანთა პირის დამყოფელისა ხურციძისა პატრონისა ფასნისითა (ფარსმანი) სულსა მისსა განუსვენოს და შეუნდოს ღმერთმან.“

მღვდელთ-მთავართ მთავრობისა ხურციძისა პატრონის მიტროპოლიტის სპირედონისა, ქკნს, სდე.“

წარწერიდამ სჩანს, რომ აგარიანი პირის დამყოფელის იოსებ მღვდელ-მთავრის დროს, ყოფილა ხურციძის გვარის მეორე უფროსთ უფროსი მღვდელ-მთავარი მიტროპოლიტი სპირიდონი. ერთიცა და მეორეც ჩვენს ისტორიაში ძრიელ მცირედ არიან ცნობილნი. ამათ არც საქართველოს საეკლესიო ისტორიაში აქვსთ დათმობილი ადგილები და არც „ქართლის ცხოვრებაში“, ამის მიზეზი ვგონებთ მათი ცხოვრების უიღბლობა უნდა იქმნეს, კარგად ვიცით, რომ XI საუკუნის შუა ქართველთ ბრძენ მწიგნობართ მღვდელ მთავრებთ შორის მაჰმადიანთ პირის დაყოფა ისე არ იყო აღორძინებული, როგორც შემდეგ, საშუალ საუკუნოებში. ეს აღორძინდა ქართველებში მას შემდეგ, რაც მუსულმანებმა ამაღლება იწყეს და საქართველოზედ მძლავრად გავლენა. ამის აღორძინების ხანად უნდა მივიღოთ XIII საუკუნის დამლევნი, ანუ XIV საუკუნის პირველი წლები. ერთი საუკუნის განმავლობაში-კი ეს მიმართულება ისე აღორძინდა, რომ XV საუკუნეში, ამის შესახებ ქართველთ შორის, მწერლობაც გაბრწყინდა, სადაც ირჩევოდა მუსულმანობის მოძღვრების დედა აზრები, მაჰმადი, მისი ცხოვრება და „ყორანსაც“ *) არჩევდნენ. სწორედ ერთ ასეთ ბრძენ მწერალ პირის დამყოფელ მქადაგებლათ სჩანს მღვდელთ მთავართ მთავარი იოსებ ხურსიძე, რომელიც სცხოვრებდა XVI საუკუნის ნახევარს. ამას ამტკიცებს ზარზმის ეკლესიის შემდეგი წარწერაც:

„ – 1577 წ. მოხსენებულია ხურციძე (ხურსიძე), იოსებ მღვდელ მთავართ მთავარი აგარიანთ პირის დამყოფელი ქ-კს სდე“ ეს ქო-

არქეოლოგიური მოგზაურობა ბროსესი საქართველოში 1858 წ.

რონიკონი უნდა გვიჩვენებდეს 1577 წ., და არა 1045 წ., როგორც ჰფიქრობდა ბროსე*) ამბობს, ცნობათა დამწერი. მე არ ვიცი ამაზე რა მოგახსენოთ, ამ წარწერის ხურსიძე აგარიანთა პირის დამყოფელი სულ სხვა სახელის პირია დი დიმ. ბაქრადის ხურსიძე-კი სულ სხვა სახელის გახლავსთ. იქნება ორივე ხურსიძენი სხა და სხვა პირები არიან და ორივე აგარიანთა პირის დამყოფელნი. ვინ იცის, აქ შეიძლება უნებლიე შეცდომა არის დაშვებული, რაის გამო ერთის ცნობილის ისტორიული პირის სახელი ორნაირად შეცვლილა. ამიტომ არც დ. ბაქრადეს დაუწყებთ გარჩევას და არც „ქრონიკებს“. ეს აქ მივიყვანეთ როგორც არსებული წარწერანი და შეცდომის გარჩევა სხვებისთვის მიგვინდვია. აღსანიშნავია კი ის გარემოება, რომ როგორც ზარზმის წარწერა, ისე ამ აგარიანთა პირის დამყოფელის ხურსიძის ცნობა ერთ დროის პირებს შეეხება. „ქრონიკებში“ მართალია ზარზმის წარწერის ქორონიკონის შეცდომა სწორეთ არის გარჩეულ გასწორებული, ხოლო რაც შეეხება მოყვანილს წარწერას, ეს-კი ძრიელ ეშესაბამება დ. ბაქრადის მიერ გადმოღებულს წარწერას და ამიტომ საჭიროდ ვრაცხთ, რომ აქ ეს „ქრონიკების“ წარწერა მთლად მოვიყვანოთ. რადგანაც ზარზმის წარწერა დ. ბაქრადის გარდა ვინმე მესხსაც სწორედ ისევე აქვს გადაღებული**), როგორც დ. ბაქრადეს და არა ისე, როგორც „ქრონიკებშია“. აქ, აი, რა უნდა შევნიშნოდ ერთი: ზემოთ მოყვანილ წარწერის ფარსმან ერისთავთ ერისთავი XI და XII საუკუნის დასაწყისის პირია და მისს ბოლოს მოხსენებული მიტროპოლიტი სფირიდონი-კი XV ან XVI საუკუნის დასაწყისის პირი უნდა იყოს. სჩანს, ზარზმის ტაძრის ის კედელი, რომელზედაც მისს მაშენებელ ფარსმან ხურსიძის სახელი ყოფილა მინაწერი, ჟამთა ვითარებისაგან დაძველებულა, მერე ჩამოქცეულა; შემდეგ ეს დაქცეული განუახლებიათ და ნაწე-

ქრონიკები II წიგნი, გვ. 416.

ვინმე მესხის შრომანი ზარზმის წარწერების შესახებ.

რის ალაგას ქვაზედ წარწერაც განუახლებიათ და მის ქვეშ ისიც აღუნიშნავთ, თუ იგი, რომელ მღვდელ მთავართ მთავრის დროს აღშენდა და როდის განახლდა.

მაჰმადიანთ პირის დასაყოფლად ქართველთა მრავლად სწერს და მასთან ზედ მიწევნით მეტად საფუძვლიანად, იგინი მკაცრად არღვევდენ მაჰმადის სწავლა-მოდვრებას და რაც ძალი და ღონე შესწევდათ თავიანთ ქადაგებას და ნაწერებს მარტოდ ქართველებში-კი არ ავრცელებდნენ, არიმედ თვით მუსულმანებშიაც, ამიტომ იგინი ხშირად თავიანთ ნაწერებს ოსმალურს და სპარსულს ენაზედაც სწერდნენ. ამის ძალა და ცოდნა მათ კარგადაც ჰქონდათ, რადგანაც სპარსული, ოსმალური და არაბული ენები კარგად იცოდნენ, ზედმიწევნით სწავლობდნენ არაბულს ენას, რომ „ყურანი“ მათ არაბულს ენაზედ წაეკითხათ. ცხადი საქმეა, რომ იოსებ ხურსიძეც ერთ ასეთ ენერგიულ მქადაგებელ მწერალთაგანი იქნებოდა, რომელსაც ბევრი ძვირფასი რამ მასალები და წიგნები დაშთებოდა არა მარტოდ ქართულს ენაზედ, არამედ ოსმალურს და სპარსულს ენაზედაც. იოსებ ხურსიძის შესახებ უამისობას ჩვენ ვერ ვიტყვით, რადგანაც მის დროის გარემოება და ისლამის ვითარება აუცილებლად ითხოვდა ასეთ ენერგიით აღვსილს და მრავალ ნაირად მცოდნე კაცის ენას. უამისობა-კი არც შეიძლებოდა. ხომ მოგეხსენებათ, რომ პოლემიკაში და ისიც ასეთ სარწმუნოებრივ პოლემიკაში მოუშაბდებელი და განუვითარებელი პირი სრულებით ვერაფერს გააწკობს, ისიც ფანატიკ და გაბოროტებულ მუსულმანებთან. სწორედ ამ დროს, ამ იოსებ მღვდელ მთავართ ხურსიძის დროს ცხოვრებდა ბაგრატ ბატონიშვილი, რომელიც უკვე მოვიხსენეთ და რომელიც აგრეთვე მართავდა მაჰმადიანთ პირის დამყოფლობის საქმეს, მისგან ნაწერმა „მაჰმადიანთ დარღვევამ“) ჩვენ დრომდისაც მოადწია. სამწუხაროდ იოსებ ხურსიძის ნაწერებს-კი ჩვენს მწერლობაში არაფერია დაშთენილი,

მაჰმადიანთ დარღვევა, შედგ. ბაგრატ ბატონიშვილისა XV საუკ.

რა ფიქრი ურდა*), რომ არსებობით-კი მრავალი რამ დაშთე-
ბოდა და მისს ფერ სხვა ქართველთ ბრძენ მწერალთაცა, მაგ-
რამ ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს. ისლამის წინააღმდეგ ქარ-
თველთ მწერალთა ბჭობას ვრცელი ისტორია აქვს. ამ ბჭო-
ბის შესახებ ქართველთ ასობით უწერიათ წიგნები, ხოლო მა-
თი რიცხვი მოსპობილა ჩვენში და ისტორიაც მიმტკნარებუ-
ლია. ასე და ამ გვარად, მაჰმადიანთ პირის დამყოფელი მღვდელ-
მთავარი იოსებ ხურსიძე XVI საუკუნის, პირია და არა XI საუ-
კუნისა. იგი შვილია თავის დროისა და მწერლობით თუ სიტ-
ყვით იმ მოძრაობის და მიმართულების ნაყოფი, რაც-კი მისს
დროს იყო ქართველთ ბრძენ მღვთის მეტყველთ მწერალთ
შორის აღორძინებული.

საჭიროდ ვრაცხთ, რომ აქ აგარიანთა (ისლამის) პირის
დაყოფის შესახებ დამატებით ვსთქვათ რამე, თუმცა ჩვენ მო-
ვიხსენეთ, რომ ვითომც ისლამის დასარღვევი მწერლობა ქარ-
თველებში მხოლოდ XIII საუკუნის დამლევადამ აღორძინ-
დაო, მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ ქართველებში ისლა-
მის დარღვევის მწერლობა და კამათი ძველადგანვე აღორძინ-
ებულა, თითქმის იმ დროდამ, როცა აზიის ერთა შორის
მაჰმადის სწავლა წინ წავიდა**) შემდეგ საუკუნოებში-კი იგი
დიდს წარმატებას მიეცა და მის ასპარეზზედ სამღვდელ მთავ-
რო პირებს გარდა თვით ერის კაცნიც-კი გამოდიოდნენ. ამა-
ვე დროსა და ხანას ეკუთვნიან ის პირნი, რომელნიც ხურ-
სიძის გვარიდამ გამოვიდნენ და რომელთაც მაჰმადიანთ შესა-
ხებ წერილები სწერეს. თანამედროვე მღვთის მეტყველნი და
მეისტორიენი მასში ბევრს ცნობას ჰპოვებენ ისლამის საპასუ-
ხოდ და მასთან მეტად მოხერხებულათაც.

გაბრიელ წინამძღვარი ძე შოთა ყოფილის შიო ხურსიძისა.
ამ გაბრიელ წინამძღვრის სახელს მოიხსენებს როგორც ზარზ-

ქართული მწერლობა XIII საუკ. ჩემი, ტფ. 1887 წ.

) „წყობილ სიტყვაობა“ ანტონ კათალიკოზისა, გამ. 1851 წ.

პ. იოსელიანის შენიშვნები.

მის ეკკლესიის სამრევლოს წარწერა, ისევე მოიხსენებს ზარზმის ეკკლესიის ერთი ძვირფასი ძველი ვერცხლის ჯვრის წარწერაც. ესევე გაბრიელ ხურსიძე მწიგნობარი პირი ყოფილა და მასთანვე პირის დამყოფელი მუსულმანთა სჯულის გამავრცელებლების.

სპირიდონ მიტროპოლიტი ხურსიძე მოიხსენება როგორც ზარზმის ტაძრის წარწერებში, ისევე სხვა და სხვა ამავე ეკკლესიის ძველ ნივთების წარწერებში. ჩვენის მოსაზრებით, ეს მღვდელ მთავართ მთავარი სპირიდონი უნდა ყოფილიყოს საუკუნის დამლევამდე, არა უგვიანეს არც უადრეს ამისა. უეჭველია მკითხველი ამ ცნობებიდან კარგად გაიგებს, რომ ხურსიძენი IX საუკუნიდამ მოყოლებული ვიდრე XVI საუკუნის გასვლამდე ყველგან ხურსიძეთ იწოდებოდნენ. ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ცნობები გვაქვს, რომ სამცხე-საათაბაგოს პირველ აკლესიის დროს, ქვაბლიანიდამ, რამდენიმე წევრი ხურსიძის ოჯახიდან გურიაში გადასახლებულან, რადგანაც ქვაბლიანი გურიაზედ ერთობ ახლოს არის. ქვაბლიანიდამ პირდაპირ ორი გზა გადის გურიაზედ და იმერეთშიაც. ასე რომ იმერეთს, გურიას და სხვაგანაც თუ სადმე ხურსიძენი მოიპოვებიან, ყველა იგინი ქვაბლიანიდამ არიან გასულნი სხვა და სხვა დროს, სხვა გაჭირვების და მტერთა თავ-დასხმის გამო, სადაც იგინი შემდეგ დროებში აქა იქ მგზავრობის გამო, თავიანთ გვაროვნობის ცნობას და აზნაურის შვილობასაც აუცილებლად დაჰკარგავდნენ. ამას ფიქრი არ უნდა, ეს ასე იქნებოდა.

რადგანაც წოდებათა ძიებისათვის აღარავი სცალოდა, ყოველმა ოჯახის წევრმა კარგად იცოდა, თუ იგი ვისი შთამომავალი იყო და ვისი ოჯახის შვილი, ხოლო შემდეგში ჟამთა ვითარება რას მოიტანდა, ამაზედ მათ ფიქრი არ ჰქონდათ, აქ წოდების რჩევა რაღა დროს იყო, როცა დადგა ქართველთა განკითხვის დღე, საქართველოს მოსპობის *) და უცხო

ბრძოლა საქართველოს მოსპობაზედ ანტ. ფურცელაძისა.

ქვეყნებში გარდასახლების, სპარს-ოსმალთა პოლიტიკას ეს შეადგენდა, ქართლის ამოწყვეტა, კახელთ გადასახლება, მიტომაც გადაასახლეს სპარსეთს 120 ათასი ქართველი!*)

სამცხე-საათაბაგოს მოწინავე ძალას და ხალხს ადრიდგანვე ეწვია ქუდზედ კაცის ძახილი და სისხლის ღვრა, მთელ საქართველოში სისხლის ღვარი მიდიოდა, მაშინ ყველა ქართველი მხოლოდ ქართველი მეომარი იყო, თავადს, აზნაურს და გლეხს საერთო ვარამი აწუხებდა, ქვეყნის დამხოზა, მოსპობა და განადგურება, ამის შესრულება-კი მაჰმადიანთ ნატვრას შეადგენდა. სამწუხაროდ ჩვენის სამეფოს წესები და მის გამგეობაც ისე უძღურდებოდა, რომ მისთვის შეუძლებელი იყო თვის ქვეშევრდომთ წოდებათა მფარველობა და უფლებით შემოფარგვლა თუნდ მარტოდ წერილობით ქაღალდზედ, ნამეტურ ეს ემჩნეოდა სამცხე-საათაბაგოს გამგეობას, ეს ნაკლები სამცხელთ მაშინ უფრო დაემჩნათ, როცა იგინი ოსმალთა მონების ქვეშ შევიდნენ. საქართველოს მეფობასთან დაკარგეს კავშირი და ნახევარ საქართველო ოსმალეთის სამფლობელოთ შეიქმნა. თუმც ისიც უნდა ითქვას, რომ სამცხე-საათაბაგოს ერისთვის მათ გამგე მთავრებმა ბეჟამა, აღბუღამ და სხვათა სამართლის წიგნიც დასწერეს, ამ სამართლით მესხთათვის დაიდო ადამიანური კანონი, წესი და ყოველივეს ლაზათიანი დაკანონება მიეცა, ეს არსებობდა მხოლოდ ძლიერ მთავრების დროს, შემდეგ-კი უძღურ იქმნა და თითქმის ოსმალთა ძალმომრეობით ურგებიც, ყოველივე ქართველი ჭეშმარიტების სამართლის, კანონის თუ განკანონების ოსმალთა ძლიერების ქვეშ იყო მოქცეული, მათ მახვილის ქვეშ დაჩრდილული. სადაც ყოველივე ითურგნებოდა და ილაზებოდა, რაც ცხადი საქმეა ხურსიდის სახლის შვილებსა და მათ ყოფაცხოვრებაზედაც დიდს ზე გავლენას იქონიებდა. თუმც დიდი უძღურება უნდა ყოფილიყოს ამათ კარზედ მისული, მაგრამ მათ გვარში, მაინც თითო ოროლა ხელოვანნი მხედარნი და

პიეტრო დელა ვალეს წერილი ურბანს პაპთან 1620 წ.

მწიგნობართ-მწიგნობარ მღვდელ-მთავარნი თვით XVIII საუკუნის გასვლამდისაც-კი არ გამოლეულან. როგორც ხურსი ძეების კათოლიკის სარწმუნოების დაკავშირებამდე, ისე მერე, მის შემდეგაც, როცა იგინი კათოლიკობას დაუკავშირდნენ. ამას გვიმტკიცებს ის გარემოებაც, რომ ზარზმის წინამძღვრებთ შორის, რაედენიმე პირი სჩანს ხურსიდის გვარის წევრთა. ჩვენის მოსაზრების მაგალითს წარმოადგენს თორნიკე ერისთავის საქმე, შოთა რუსთველის ბერათ აღკვეცისა, იოანე შავთელის და მრავალიც სხვანი ენით უთვალავნი. საქართველოს ისტორია სავსეა ასეთი მაგალითებით XVIII საუკუნის დასასრულამდე, საქართველოს სამეფოს დროს, ყველა მღვდელ მთავრები, ქათალიკოზნი, მიტროპოლიტნი, არქიმანდრიტნი და წინამძღვარნი სულ თავად-აზნაურის გვარის ოჯახის შვილები იყვნენ, გლეხთაგანნი ძრიელ მცირედ, ძრიელ იშვიათი იყო. ეს ცხადათ სჩანს ჩვენის ისტორიულის წიგნებიდამა და მის გარდა ყოველმა ქართველმა მწიგნობარმაც კარგად უნდა უწყოდეს.

გლეხთა შორის ამის ტრფიალება შეჩერებულ იყო ძველადგანვე, ქართველი გლეხოზა საყოველთაოდ მეურნეობას და ხელოსნობას მისდევდა. ხსენებულის მიმირთვისაგან განდრეკას თვით მათივე ცხოვრება და ტვირთი აუწყებდა, მათ ამისთვის არ სცალოდათ. ხანდისხან კი სჩნდებოდენ გლეხთა გაკეთებულს ოჯახებში რომ თავად-აზნაურთა მიბაძვით, გლეხის შვილებიც მიდიოდნენ სასულიერო წოდებაში. მაგრამ უმეტესი ნაწილი იმათგან დიაკვნობასა და მორჩილობაში ბერდებოდნენ, თითო-ოროლა-კი მღვდლობასაც ეღირსებოდა, ამიტომ ნურავის გაუკვირდება ის გარემოება, რომ საქართველოში იმოდენად გავრცელებულ ბერებსა და მღვდლებსა და მღვდელ მთავრებთ შორის გლეხთაგან სასულიერო პირთ რიცხვი ისე მცირე იყო. ამას თავისი მიზეზი აქვს. ამათი რიცხვი ერთ დროს სულ არ იყო საჭირო. რადგანაც თითო მოწინა-

ბექა, ალბულა და მათი სამართალი ნ. ხიზანოვისა.

ვე გვარის ოჯახიდან რამდენ-რამდენიმე პირნი მიდიოდნენ ბერად, რასაც ცხადათ ხურსიდის გვარის ცნობაც ამტკიცებს. შემდეგ საუკუნოებში-კი, გლეხთა შორისაც იჩინა თავი ამ მიმართულებამ და სამღვდლო პირებათ სულ გლეხის შვილები მიდიოდნენ ბერმონოვნობა და უმაღლეს ხარისხს-კი თავადაზნაურობა ელტოდა. მიტომაც გახლდათ, რომ საქართველოს ყველა კათალიკოზნი, მღვდელ მთავარნი და არქიმანდრიტნიც-კი ყოველთვის ხსენებულის წოდების იყვნენ, გლეხთაგან ერთი მაგალითიც არ ყოფილა.

ზარზმის ტაძარს რომ ხურსიდის გვარის წევრნი ხშირად ჰყოლია წინამძღვრად და შემწირველად, ამას ამტკიცებს შემდეგი: საშუალ საუკუნოებს, როდესაც სამცხე ოსმალთაგან დევნას მიეცა, ამ დროს ზარზმის ეკკლესიაც დიდს გაჭირვებაში ჩავარდა, ეკკლესიას ხშირად მუსულმანები ესხმებოდნენ და სძარცვავდნენ, უკანასკნელ საქმე ისე გაჭირდა, რომ მეთექვსმეტე საუკუნის დამლევს, ზოგიერთი რამ ძვირფასი ნივთები ზარზმის ეკკლესიისა გურიაში გადიტანეს და ყველა იგინი შემოქმედის საეპისკოპოზო ტაძარში დაასვენეს, მაგალითებრ: შემოქმედის ტაძარში, დღემდე დაშთენილია ზარზმის ეკკლესიის მშვენიერი ოქროს მღვთის მშობლის ხატი, რომლის წარწერა მოწმობს შემდეგს:

„წ. მოჭედეთ: და: შევამკეთ: ხატი: ესე: ყოვლად: წმიდისა: ჩვენ: ხურსიდის ქალმან: ბაბამან: თამარ: ქმარ-შვილთა: სადღეგრძელოთ: და საღსრად: სულისა: ჩვენისათვის:“

ჩვენის ფიქრით ეს ხატი მოჭედილი უნდა იქმნეს XIV საუკუნის ნახევარს და თვით ეს ქალებიც ამავე საუკუნის პირებათ მიგვაჩნია, ამ ძვირფასი ხატის მშვენიერი ხელოვნება და მოწყობილობაც ამასვე ამტკიცებს, რადგანაც საქართველოში ასეთი ხელოვნების და მხატვრობის წარმატება მხოლოდ საუკ. დამდეგამდე სჩანს. შემდეგ იგი ეცემა, სუსტდება ისევე, როგორც თვით ჩვენი სამშობლო საქართველო და-სუსტდა და დაკნინდა, ამავე შემოქმედის ტაძარში დღემდე შენახულია მშვენიერი ვერცხლის ჯვარი, რომლის წარწერაც

მოწმობს ცხადათ, რომ იგი შეუწახავს ზარზმის წინამძღვარს გაბრიელ ხურსიძეს. როგორც ზემოთ მოვიხსენეთ, გაბრიელ ხურსიძე XIII საუკუნის პირია.

„ამისა: მომჭედელსა:.. ხურსიძესა:.. ზარზმისა:.. წინამძღვარსა:.. გაბრიელსა:.. შეუნდოს:.. ღმერთმან:..“

საჭიროდ მიგვაჩნია ვსთქვათ, რომ ეს გაბრიელ ხურსიძე უნდა იყოს ის ზარზმის სამრეკლოს მაშენებელი გაბრიელ ხურსიძე, რომლის სახელიც მოხსენებულია ზარზმის ტაძრის სამრეკლოს კედელზე: აი ეს წარწერაც:

„ამისა აღმაშენებელისა წინამძღვარსა ხურსიძესა გაბრიელისა შეუნდოს ღმერთმან, მისსა დედასა პატრონისა ივანესა ასულსა გულადამ ყოფილსა გაიანეს შეუნდოს ღმერთმან, მისსა მამასა შოთა ყოფილს შიოს შეუნდოს ღმერთმან“.

ამ წარწერის შესახებ ჩვენ ჩვენი ჰაზრი გვაქვს, შემოქმედის ზარზმის ჯვარის წარწერაში მოხსენებული გაბრიელ ხურსიძე იმავე პირად დავსახეთ, როომელიც ზარზმის სამრეკლოს კედლის წარწერაზედ არის მოხსენებული, ეს პირი როგორც სხვებს ჰგონიათ XVI საუკუნის პირად-კი არ მიგვაჩნია, არამედ XIII საუკუნის პირად.

ვერცხლის ჯვარი, რომელიც ოქროშია დაფერული, ირგვლივ აქვს შემდეგი ხუცური წარწერა.

„ყოველთა სახლისა ჩვენისათა და მოსახსენებელად სულისა კურთხეულთა მშობელთა და ძმათათვის ყოველთა სახლისა ჩვენისა გარდაცვალებულთათვის დავხსენ წმიდასა საყდარსა ზარზმას მამულსა მღვდელნო და დიაკონნო იმსახურებდეთ ხურციძესა და სასახლესა უფალსა ჩვენსა იესო ქრისტესსა მოხსენებით წმიდასა სახელითა უფლისათა მე ფარსმან ერისთავმან ძემან კურთხეულისა ცათა მზამავის ივანე დაკლავის ძემ (ხურსიძე) ჩვენ შექმნეს ეს მარჯვენის ლოცვად ჩემდა შვილთა ჩემთათვის“.

ამ წარწერაში ივანე მოიხსენება მარტოდ მამის სახელით და გვარი-კი არ არის მოხსენებული. თუმც სხვა ცნობებით ეს ივანე დაკლავის ძე – ანუ შვილი გვარად ხურსიძეა. დ. ბაქ-

რადეც ასე სწერს *), რომ ფარსმან ერისთავის დაკლავის ძე გვარად ხურსიძე არისო“. ამასვე ამტკიცებს ზარზმის ტაძრის სამრეკლოს კედლის წარწერა, რომლის ნახევარი მოგვყავს მხოლოდ აქ, რადგანაც მთელი წარწერა ზემოდ მოვიყვანეთ.

დ. ბაქრადესაც ასე აქვს გადაღებული.

„აგარიანთა პირის დამყოფელისა ხურსიძისა პატრონისა ფარსმანი სულსა მისსა განუსვენოს და შეუნდოს ღმერთმან“.

ზემოდ მოყვანილის ჯვარის წარწერას ფარსმან ერისთავი და ამ სამრეკლოს კედლის წარწერის პატრონის ანუ მკეთებელის ფარსმანის სახელი ერთი და იმავე პირისა არის ამას ეჭვი არ უნდა, ამავე შემოქმედის ტაძარში არის მშვენიერი ხატი მღვთის მშობლისა, ოქროსი, ძვირფას ხელოვნურად ნაკეთი, რომელსაც ირგვლივ აქ-იქ ხუცური წარწერები აქვს ზოგი ადგილები ამ წარწერებისა დაბნელებულია, ზოგში ქარაგმით ერთ ასოში მთელი გვარი გამოიხატება. ამ ძვირფასად ნაკეთ მღვთის მშობლის ხატის წარწერებშიაც მოიხსენება ხურსიძე **), ეს ხატიც, რასაკვირველია, ამ გვარის წევრთაგან იქმნება გაკეთებული, შემკობილი და ზარზმის ეკკლესიისათვის შეწირული.

ამ წარწერებს გარდა სხვა და სხვა წვრილმან წარწერებშიაც მოიხსენებიან აქ-იქ ხურსიძეს გვარის წევრნი, ხოლო სახელები კი არა, მარტოდ გვარი, რომელსაც გარშემო ზოგიერთი ადგილები და ასოები შემოფცქვნიან და ამიტომ აქ მარტოდ გვარის მოყვანა უხერხულიც არის, ცარიელი გვარის ხსენებით არაფერი იქმნება, თუ მასთან წარწერის სხვა სიტყვებიც არ იქმნებიან მოყვანილი. ყველა ეს ცნობები და წარწერანი მხოლოდ ზარზმის ტაძრის კედლების ნაწერებშია დაცული და ანუ იმ საეკკლესიო ძვირფასს ნივთებზედ, რომელნიც ძველად ამ გვარის წევრთ ზარზმისთვის შეუწირავსთ

Археологическое путешествие по Гуріи и Адчарѣ Д. Бакрадзе 1878 г.

იხილეთ დ. ბაქრადის მოგზაურობანი.

და შემდეგ დროებში, XVI საუკუნოს გასულს, ყველა იგინი გურიაში გადუტანიათ, სადაც ზარზმის სახელწოდებით ამ საეკლესიო ნივთებისთვის ეკლესიაც გაუკეთებიათ. რაც შეეხება ზარზმის ეკლესიის სამგლოვიარო გარემოებას და მაჰმადიანთაგან მიერ მისს შემუსვრას და სამცხის ქართველთ დევნის ვითარების გაცნობას, ამიტომ აქ მოვიყვანთ ერთ ძველ „სიგელს“ რომელიც ეკუთვნის გურიის მთავარს ვახტანგ მამიას ძე გურიელს. ეს ვახტანგი სცხოვრებდა წლებში *) ამ ვახტანგ გურიელს ცოლად სამცხე-საათაბაგოს ქალი თამარი ჰყვანდა, რომლის ცნობა ჩვენ არა გვაქვს, ხოლო მისს თქმა-კი შეგვეძლება, რომ ეს მაგალითი გურიელთ და ათაბეგთ შორის მტკიცე კავშირად ვაღიაროთ. აი ეს წერილიცა:

„ნებითა და ჯერ ჩინებითა ღთსა ყლისა მპყრობელისათა წ. უკუტჳ მონამან შენმან გიორგის შვილმან პატრონმან გურიელმან ვახტანგ გიძლჳწჳ შენ მთასა წმდასა მთაბორს გაბრწყინებულსა ხატსა ღთაებისასა ოდეს ცოდვათა ჩჳწნთა და უსჯულოებათათვის ჩჳწნთა შემცირდა ჭემმარიტებანი ძეთა კაცთანი და უმეტეს ჩჳწნ ქრისტიანეთაგანი. მას ჟამსა შინა, ოდეს პატიოსანი და დიდი საათაბაგო საქრისტიანო უსჯულოთაგან და უღმრთოთა აგარიანთა მიერ განირყჳნა იწყო მოკლებად სჯულმან ჩჳწნმან და აღორძინებად სჯულმა მახმედისაგან მაშინ მას ჟამსა საათაბაგოს ურწმუნოთა და ბილწთა თათართაგან განირყჳნა ზარზმის საყდარი მონასტერი მოიშალა და მოოხრდა და აიშალ და ზარზმის ხატი შენი ძლიერი მთაბორსა განბრწყინვებული აქ გურიას ჩამოასვენეს ვითარცა ექსორია ქმნილი და ვითარცა ქრისტე დღეთა ჰეროდესთა ვითარცა ეტყოდა ანგელოზი იოსებს აღდგე და ივლტოდე ეგიპტედ. მას ჟამსა შინა აღვაშენეთ და შევაშკეთ ზარზმის საყდარი შემოქმედს და დავასვენეთ სამჳალესა ჩჳწნსა წდა ხატი ესე შენი მეოხებად ცოდვილისა სულისა ჩჳწნისა და ძმისა ჩჳწნისა გურიელისა მამიას გასამარჯვებლად და ძეთა და ასულთა მისთა საოხად და აღსზრდელათ გაგვიწყვია ჩჳწნდა სასაფლაოდ.

გურია-აჭარაში მოგზაურობა დ. ბაქრაძისა 1875 წ.

ოთხმოცი კვხმლის კაცით აზნაურის შვილებითა და ამ საწინამძღვროზედ კანდელაკათ მათე წინამძღვრის ძმისწული იოანე მაგალობელი გოგიტიძე გაგვიჩენია და ამა ტაძრისა შენისა კანდელაკობა მისთვის მიგვიცემია ხუთის კომლის კაცით ამ კაცებით მირჩენია და შენთვის შემოგვიწირავს ჩქნის ცოდვილის სულის საოხად და საცხოვნებლად და გურიელის ჩემის ძმის პატრონის მამიას გასამარჯვებლათ... და ამა შენისა კანდელაკისთვის შენის მონასტრის მუდამ გაუყრელობისათვის წირვა ლოცვისა და სამსახურისათვის წელიწადში ჯამაგირი ოდეს... ამის მოწამენი არიან შემოქმედელ მთავარ ეპისკოპოსი ბატონი ბესარიონ სახლთ უხუცესი მაჭუტაძე, რამაზ ართმელაძე, ისაკ ნაკაშიძე, მამუკა და სხვანი ჩუჭნი დარბაზის ერნი ყლნი უზედაესნი და უქვედაესნი აწ ჩუჭნსა შემდგომად ყლნო ბიჭვითისა კათალიკოსნო თქვანცა ასრედ დაუმტკიცეთ ყლნო მიტროპოლიტნო და მთავარ ეპისკოპოსნო თქუჭნცა ასრედ დაუმტკიცეთ არქიმანდრიტნო წინამძღვარნო ქორეპისკოპოსნო კელის უფალნო ნაცვალნო მოხელენო ჩუჭნნო კარის გამგებელნო თკუჭნცა ასრედ დაუმტკიცეთ“. ამ გრძელი სიგელის მოყვანა აქ მიტომ გავბედეთ, რადგანაც როგორც ზემოთაც ვსთქვით, ეს კარგად ხატავს, როგორც ხურსიძეების ზარზმის შემუსვრას, გაცარცვას და სხვა სამწუხარო ცნობებს, ისევე სამცხე-საათაბაგოს ქართველთ შორის ქრისტიანობის დაცემას და ისლამის გავრცელებას. ეს სიგელი უტყუარი ჭეშმარიტება გახლავსთ ამისი და როგორც აჩენს, შესანიშნავი ზარზმა XVI საუკუნის დამლევს მისცემია უკვე შემუსვრას მტერთაგან *). აქედამვე სჩანს, რომ ზარზმის ტაძრის მნიშვნელობა გურიელების წინაშე იქამდე შესამჩნევი ყოფილა, რომ მათ ამისთვის შემოქმედში თვით ზარზმის სახელ-წოდებით პატარა ეკკლესიაც გაუკეთებიათ, სადაც დაუსვენებიათ ნივთები და ხალხიც შეუწირავსთ. აქ ერთი საკითხავი მხოლოდ ის რჩება, რომ, იმ დროს, ე. ი. 1580 – წ. სჩანს ხურსიძეების წევრთ ზარზმის ტაძრის მფარვე-

საქართველოს ეკკლესიების და ნაშთების აღწერა დ. ბაქრაძისა.

ლობის აღარაფერი ძალა ჰქონიათ, რომ ესენი შელევნიან ზარზმის ძვირფასს ნივთებს და ნება მიუციათ გურიაში გადატანას. ეს რასაკვირველია ხურსიძეებისთვის ადვილი საქმე არ იქმნებოდა, რომ თავიანთ საგვარეულო მამა-პაპეულის ნივთებს სამუდამოთ გამოსთხოვოდენ, მაგრამ რას იზავდნენ, მათ რომ გინდ თავიანთ სახლში წაეღოთ და იქ დაესვენებინათ, მაინც დრო ისეთი ბნელი და შავი იყო, რომ არც იქ შეარჩენდნენ, ოდესმე აკლების დროს შინიდანაც წაერთმევოდათ ეს ნივთები, ამიტომ ისურვეს და დაუთმეს გურიაში გადატანა და ეკკლესიაში საეროდ დაფარვა. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ სამცხიდან ხურსიძეების გადასვლა გურიაში სწორედ ამ დროს მოხდებოდა, ამას ფიქრი არ უნდა, მაინც სამცხეში ქართველთ გადასახლება მთელ საქართველოში ამ შავის დროდამ ემჩნევათ, რადგანაც თვით მცირეებულთ გარდა დიდებულნიც ეძლოდნენ დევნას და ჩაგვრას. რაც შეეხება ოსმალთ შიშსა და ქრისტიანთ დევნას, ეს ვგონებთ ყველასთვის ცხადია, სამცხე-საათაბაგოს ქართველთ შორის ოსმალთაგან დევნა და ქურდვა თითქმის XVI საუკუნის დასაწყისიდან აღორძინდა. ამის მაგალითს ზარზმის ტაძრის ისტორიაც გვიმტკიცებს. უნდა მოგახსენოთ, რომ ოსმალეთის ძრეელი სამეფო მაშინ ისე სამცხე-საათაბაგოს განაპირა ადგილებს არ ელტოდა, როგორც ახალციხის დამორჩილებას და აკლებას. სამცხე-საათაბაგოს ცენტრად ეს კუთხე და ქალაქი მიაჩნდათ და მიტომაც მათი სამხედრო ძალაც სულ ამ კუთხეზედ იყო მოზღვავებული. XVI საუკუნის დამლევს პარხალი არ იყო დევნილი, ხახულის დიდებული ტაძარი, იშხნისა და მრავალიც სხვა ასეთი ტაძრები და ხეობანი, რომელნიც სამცხე-საათაბაგოს განაპირა ადგილებში არიან დღემდე დაშთენილნი. ხსენებული ადგილები ზარზმაზედ ერთი საუკუნის შემდეგ შეიმუივნენ და მოისპნენ. ასეთ პოლიტიკას ადგა ოსმალეთი და იგი სამცხე-საათაბაგოს ისე განაპირა ადგილას მყოფთ ქართველთ არ ავიწროებდა, რო-

გორც ახალციხეს, შუაგულს მცხოვრებთ ქართველთ და მათ ავ-კარგიანობას.

იგინი არც შესცდნენ ამით, თავიანთი სამირკველი ახალ-ციხეში გაამაგრეს, იქ აღმართეს მონობის მახვილი, ჯერეთ მის ახლო-მახლო ადგილები დაიჭირეს, მონების ჯაჭვით შემოსეს, დაამდაბლეს და მერე გარე იწყეს გასვლა და დევნა. რასაკვირ-ველია პირველი მხვედრი უბედურებისა ახალციხიდან პირდაპირ ქვაბლიანს ხვდა და მიტომ დაეცა ეს კუთხეც. ქვაბლიანის საქმე საშიშ მდგომარეობაში მოთავსდა, მისს მკვიდრ მეზატონეთაც საქმე გაუჭირდათ ძრიელ, ნამეტურ ხურსიძეებს, ქვაბლიანის და ოცხის დევნა და შეწუხება რომ ოსმალთაგან ბევრად აღ-რეა გამოწვეული და დაწყობილი – ეს იქიდანაც კარგად სჩანს, რომ XVIII საუკუნეში, ქართულს ენას ქართველ მაჰმადიანები თვით ოლთისს, არტაანს და ყარსის მხარეშიაც-კი ხმარობდნენ და ქვაბლიანში კი ოსმალური ენის შეჩვევა იწყეს. დღეს ხომ ქვაბლიანში ქართული ენა ძირიან ფესვიანად არის დამხოვილი. ძრიელ მცირედ იციან აქა-იქ, ვინც იცის, ისიც მალავს, არ აჩენს, ცოდვით მიაჩნიათ ქართული ენის ხმარება. ეს არსებობს ისეთ შუაგულ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებში, სადაც ქარ-თულს ენაზედ მოლაპარაკე მაჰმადიანთ აჭარელთ მოგზაურებიც ერთობ ხშირია და მასთან ქართველ კათოლიკენი და ქართველ ებრაელებიც ხშირად მგზავრობენ, ქართულის ენით საუბრობენ და აღებ-მიცემა ამ ენით აქვსთ. მაგრამ ქართველ-მაჰმადიანები ისე გაუკუღმართებულან რომ დედა ენაზედ ხმასაც არ იღებენ და თავიანთ მოსისხარ მტრის ენით საუბრობენ, ასეთი მაგა-ლითების მნახველი თვით მე ვარ. მიხეილ მეფისოვის სახლში, ერთ დროს, ვერც ერთ ქართველ ბეგს ქართულად ვერ ამო-ვალებინეთ ხმა!

როგორც ვსთქვით ზემოდ, აქ არ შეიძლება რომ ზარზმის სამრეკლოს კედლის წარწერაში მოხსენებულის შოთას შესახებ

არა ვსთქვათ-რა, რომელსაც ერის-კაცობაში შოთა რქმევია, ცოლ-შვილიც ჰყოლია, შემდეგ ცოლის სიკვდილისა ბერად შემდგარა და მიტომ მისს სახელს შოთას მაგიერს შიო უწოდებიათ. ეს რასაკვირველია ასეც იქმნებოდა, რადგანაც ბერს ბერად აღკვეცის დროს, ისეთი სახელი უნდა უწოდონ, რასაც ერისკაცობის დროის სახელის პირველი ასო დაცული უნდა იქმნეს. მაშასადამე აქ ჰზორი მტკიცეა, რომ შოთა როცა ბერათ შემდგარა, მისთვის სახელად რასაკვირველია შიო-უწოდებიათ.

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ზარზმის ეკკლესიის სამრევლოს გაკეთების ხანა XIII საუკუნის ნახევარს მიეწერება, ასე 1250 წლებში, ცოტა მეტნაკლებ შეიძლება იქმნეს. ეს რომ ცხადია და ზარზმის ეკკლესიის სამრევლოს აღმშენებელი XIII საუკუნის პირი უნდა იყოს, ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ვინც ამ წარწერაში მოხსენებულია მაშენებელი ხურსიძე, მისი სახელი სხვა საუკუნოების ძველს ქაღალდებსა და სიგელ-გუჯრებში სულ არ გვხვდება. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ხსენებულს წარწერაში მოხსენებული პირნი: გაბრიელი, ქალი გულადამი, ყოფილსა გაიანეს და ამის მამა შოთა XIII საუკუნის პირები არიან და სხვა არავინ. ამ ცნობების საშუალებით მე ასეთ დასკვნას ვადგევარ, რომ შოთა ყოფილი-შმიო უნდა იყოს შოთა რუსთაველი, ე. ი. შოთა რუსთაველის გვარი ხურსიძე უნდა ყოფილიყოს. ამავე აზრის არის ალ. ხახანაშვილიც. ამას მე გარდაწყვეტით ვამბობ და ეს უფრო დამტკიცდება მაშინ, როცა ხსენებულ წარწერის დრო ნათლად იქმნება ახსნილი და განმარტული. აქ კი ისევ ზარზმის ეკკლესიის სამრევლოს წარწერა უნდა მოვიყვანოთ:

„ამის აღმშენებელსა წინამძღვარსა ხურსიძესა გაბრიელსა შეუდოს ღმერთმან მისსა დედასა პატრონისა ივანესა ასულსა გულადამ

არქეოლოგიური კრების წიგნი მოსკოვის არქეოლოგიური კომიტეტისა V ტ. წერილი ალ. ხახანაშვილისა.

ყოფილსა გაიანეს შეუნდოს ღმერთმან მისსა მამას შოთა ყოფილსა შიოს შეუნდოს ღმერთმან“.

მოგეხსენებათ, რომ შოთა რუსთაველი მესხი იყო, იგი თავისს თავსაც ასევე უწოდებს რომ „და ვწერამ ვინმე მესხი მე-
ლექსე, მე რუსთავისა დაბისაო.“ ჩვენ ისიც კარგად ვიცით, რომ შოთა რუსთაველს მეუღლეც ჰყოლია, შვილებიც მისცემია, მაგრამ ცოლის სიკვდილის შემდეგ ბერათ შემდგარა; ამის ბერად შედგომა საქართველოშივე მიეწერება, ბერათ აღკვეცის შემდეგ საქართველოში უცხოვრია და შემდეგ იერუსალიმში წასულა, ჯვარის მონასტერში, სადაც გაუტარებია თავისი უკანასკნელი დღენიც, ამას ექვი არ უნდა და ვგონებ არც არა სთქვას ვინმემ, თუ შოთა რუსთაველი ბერად სად აღიკვეცა? თვით შოთა რუსთაველის მკიცხველს ტიმოთე ქართლის მთავარ ეპისკოპოზსაც-კი არა აქვს ამის შესახებ რამე მოხსენიებული, თუმცა იგი ერთ ალაგას მოთა რუსთაველზედ გმობას ამბობს: „ჰვალად ჯვარის მონასტერი დაძველებულა და გუმბათის ქვეშ სვეტნი განუახლებია და დაუხატვინებია შოთა რუსთაველს, მე-ჭურჭლეთ უხუცესს თვითონაც შიგა ხტია მოხუცებული“.*) საქართველოში, თუ იერუსალიმს შედგა ბერად შოთა რუსთაველი ამის შესახებ ეს მღვდელ-მთავარი არაფერს სწერს, თუმცა იგი იერუსალიმს ყოფილთ და თვის დროის მყოფთ ბერების ჩესახებ დაწვრილებით სწერს. გარდა ამისა არც იმას იხსენიებს, თუ შოთას იქ ბერობის დროს სახელად რას უხმობდნენ, ისევ შოთას, თუ სხვა სახელს. გამოჩენილმა მწიგნობარმა მღვდელ-მთავარმა არ იკადრა მისი სახელის მოხსენება, ღირსად არ სცნო, რადგანაც მას დიდი მტრობა და ზიზღი ჰქონდა, ამ ზიზღს მისი ცნობაც ამტკიცებს, რომ მან შოთა რუსთაველი ერის კაცის სახელით მოიხსენა, იგი ბერათ იყო შემდგარი, მაგრამ მისგან დანათესი საქმე კი იქამდის ძლიერს სამოქალაქო საქმედ მიაჩნდა, იქამდის ამ ძალოვნების ქვაკუთხედ, რაისა გამო შოთა რუსთაველს იმდენად ბერათ არ სთვლიდა რამდენა-

ტიმოთეს მოგზაურობა იერუსალიმს, გამ. 1852 წ. თბილისი.

თაც ერის კაცად. ტიმოთე ეპისკოპოსმა კარგად იცოდა, რომ ოდესაც შოთა რუსთაველი ბერათ შესდგებოდა, მისს შემდეგ მას სხვა სახელს უწოდებდნენ, რასაკვირველია ტიმოთესაც ამ სხვის სახელით უნდა მოეხსენებინა იგი იქ სადაც რიგი იყო, მაგრამ ეს არ ქნა მან და აბუჩად ასაგდების კილოთი, დაცინვით მოიხსენა, გარდა ამისა მხოლოდ ის კი დაუმატა, რომ შოთა რუსთაველი თამარ მეფის მეჭურჭლე უხუცესათ ყოფილად. ტიმოთეს წიგნიდამ *) კარგად სჩანს, რომ მას შოთა რუსთაველი „ვეფხის ტყაოსნის“ დაწერის გამო დიდად სძულეზია და ამიტომაც ბრძანებს იმავე ნაწერის ქვეშ შემდეგს: „ესე იყო მთქმელი ლექსთა ბოროტთა, რომელმან ასწავა ქართველთა სიწმიდის წილ ბოროტი ბილწება და განრყვნა ქრისტიანობა, ხოლო უწინარეს ჩვენთა უმეცართა საღმრთოდ სთარგმნე ბოროტი ლექსი მისი: აღწერა ქალისა ვისთვისმე თვალი მელნისა, პირი ბროლისა, ღაწვი ძოწისა და ამისა გამო დედანი საქართველოსანი ზატად ღვთის შექმნილსა სახისა წილ ფერადთა წამალთა იცხებენ და მიცვალებულთა თმათა მოიბმენ საბრხეთ სულთათვის **) და აბა ბატონებო ასეთი პირის ბერობა მას რად ექმნებოდა მიჩნეული და ის მას ბერობით და მის სახელითაც არ მოიხსენებდა. ჩვენს სამღვდელოებას ასე ესმოდათ „ვეფხის ტყაოსნის“ მნიშვნელობა, ასე უმზერდნენ როგორც „ვეფხის-ტყაოსანს“ ისევე მისს დამწერს შოთა რუსთაველის ხსენებას. ამ მტრობის და ბოროტების გარეშე არამც თუ შოთა რუსთაველის სახელის ზიზღია აქ საყურადღებო, არამედ თვით „ვეფხის-ტყაოსნის“ ბედიც-კი, რომ ის ამდენ მტრებს გადარჩა, ჩვენამდე მოაღწია და ჟამთა ვითარების მახვილმა ისე არ შეჭამა, როგორც თვით რუსთაველის გვარსა და სახელს მოევიღინა. ცხადი საქმეა, რომ სადაც რუსთაველზედ ასეთი შეხედულება ჰქონდათ, იქ ამას სიბერის დროს, ანუ ცოლის სიკვდილის შემდეგ – ბერად შედგომის მეტი სხვა აღარა ექმნებოდა რა დაშთენილი. იგი თა-

ტიმოთეს მოგზაურობა იერუსალიმს გამ. 1852 წ. თბილისი.
ტიმოთეს მოგზაურობა გამ. 1850 წ. თბილისი.

ნამემამულეთ სიყვარულობის და თვით თამარ მეფის კარის კაც-
თა ცილის წამების შემდეგ, მყუდრო ბინად მხოლოდ მონას-
ტერს ნახავდა, განმარტოებულს ცხოვრებას, შორიდან მზერას
და შემცნებით სინანულს ზოგთ თანამემამულეთ საყურადღე-
ბოთ. ბერათ რომ შეიმოსა შოთა რუსთაველი ეს მთელმა სა-
ქართველოს ერმა იცის, იგი მწერლობით აღიარებულია და
მოთხრობილი ძველადგანვე მრავალთაგან, ნამეტურ ბერთა და
მღვდელ მთავრებთაგან.

რაც შეეხება ზარზმის წარწერაში მოხსენებულ შოთას
ბერათ აღკვეცას, ესეც ნამდვილია და ამას ეჭვი არ უნდა
„შოთა ყოფილი შიო“ ცხადად მოწმობს. დ. ბაქრაძეც სწერს,
რომ შოთა ბერათ შეიმოსა და შიო უწოდესო. ესევე გაიმეო-
რა ადრე ა. ხახანაშვილმა „ივერია“-ში პირდაპირ სთქვა, რომ
შოთას ბერობაში შიო ეწოდაო *) ცხადი საქმეა, რომ ამას
იგი ზარზმის წარწერაში მოხსენებულის შოთა ყოფილის შიო-
თი იფიქრებდა. ეს რასაკვირველია ასე უნდა იყოს, მაგრამ
შემდეგ ა. ხახანაშვილმა ეს კითხვა უყურადღებოთ დასტოვა და
მისს შესახებ არაფერი დასწერა, **) რუსთველის აღწერაში მარ-
ტოდ ზარზმის წარწერაში მოხსენებული შოთა ყოფილი შიო
მოიხსენა. იქმნება აქ მან საეჭვოდ ნახა რამე, ეს სახელი სხვა
პირის სახელათ იცნა და თვისგან დაწერილს ქართულის სიტ-
ყვიერების ისტორიის მეორე ტომში მიტომ არა სთქვა რა იქ,
სადაც რუსთველს და მის „ვეფხისტყაოსანს“ ასწერს. შეიძ-
ლება ეს ასე იყოს, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, რომ ზარზმის ტაძ-
რის წარწერების ასე მოპყრობა და ჩვენგან სადათ ყურება
შეუძლებელია, რადგანაც კარგად სჩანს, რომ ამ ტაძრის უმე-
ტესი წარწერები XIII საუკუნეს შეეხება, დავსძენთ რომ ჩვენ-

ეს ვახტანგ VI-სისაგან დაწერილს „ვეფხისტყაოსნის“ ახსნას
შეეხება, რომელიც დაიბეჭდა 1710 წ. თბილისში.

Очеркъ по исторіи грузинской словесности . вип. II А.

Хаханова 1897 г. Москва. და V ტ. არქელოგიურის კრებისა, ცალკე
აწერილია დაწვრილებით მისგან ზარზმა და მის წარწერები.

გან დიდს საჭიროებას შეადგენს ხსენებული წარწერების გარჩევა, ამისთვის საჭიროა მთელი გუნდი იქმნეს მკვლევრად, ჩვენ თუ ამ წარწერების საშუალებით შოთა რუსთველის რამე ცნობები შევიტყუეთ, მერე გამოსჩნდება მთელი ისტორია შოთა რუსთველის ცხოვრების და მის გვარის, ზარზმის წარწერების შესახებ რუსულს ენაზედ მთელი ტომი არსებობს, მაგრამ სამწუხაროდ აქ მარტო ამ შესანიშნავ ტაძრის ხელოვნურს მნიშვნელობაზეა ყურადღება მიპყრობილი და არა წარწერებში მოხსენებულს ისტორიულს პირეზედ.

ყველამ კარგად ვიცით, რომ შოთა რუსთაველი ბერად საქართველოშივე შეიმოსა და რამდენსამე ხანს საქართველოში იცხოვრა, ბერად აღკვეცის შემდეგ იერუსალიმს გაემგზავრა. როგორც ვიცით ისტორიულის მასალებით მთელის ორის საუკუნის განმავლობაში მაგალითებრ XII და XIII საუკუნოებში, შოთა ვინმე გვარის შვილთაგანი ბერათ, არავინ შემდგარა, ერთად ერთი რუსთაველი შეიმოსა ბერათ, სხვა ვინმე შოთას ბერათ შედგომის ცნობები ჩვენ არა გვაქვს, თუმცა-კი ისიც კარგად სჩანს, რომე არამც თუ XII და XIII საუკუნოებში სამცხეში მცხოვრებ დიდებულ გვარის წევრთაგანი ვინ შეიმოსა ბერათ, არამედ XIV საუკუნიდამ დაწყობილი, თვით XVIII საუკუნის გასვლამდისაც-კი თუ სადმე ვინმე ქართველთ თავადის, ან აზნაურის გვარის და გინდ წარჩინებულის გლეხის სახლის შვილი შედგა ბერათ, თვით მათი სახელებიც ვიცით და აბა, შოთა რუსთველის ცნობების გაგება რაღას დაგვემალებოდა და მასთან რაც შეეხება იმ მაგალითს, რომ შოთა რუსთველის გარდა იმ დროს სხვა ვინმე შოთაც სცხოვრებდა ასეთის გვარის შვილი, რომელიც მესხეთის წარჩინებულს ოჯახს ეკუთვნოდა და ის უკანასკნელ ბერათაც შედგა, რაისა გამო მას ბერობაში სახელად შიოც უწოდეს, ვინ იცის, შეიძლება, მაგრამ ჩვენ არა გვგონია, რომ ასეთი პირი და მისი ცნობა ჩვენს საეკლესიო მწერალთ და ისტორიას გამორჩენოდა და დიდებულ ოჯახის შვილის ბერად აღკვეცის ამბავი არსად მოეხსენათ.

როგორც სჩანს, საშუალო საუკუნოებში, შოთა რუსთველის მეტი მესხეთის მთავართ შვილთაგანი სხვა არავინ შემდგარა ბერათ და მიტომაც არის, რომ ისტორიაც სხვას არავის მოიხსენებს. ვიტყვით გარდაწყვეტით, რომ ეს ასე არ დაშთებოდა, უსათუოდ შოთა ბერი სადმე იქმნებოდა აღწერილი, რადგანაც მას ბერობაში სადმე გამოჩენილი მონასტერიც ეკავებოდა ხელში. სამცხელთ დიდებულ გვარის შვილთ ბერებთ შორის ეს არ იქნებოდა უცხო და ხამი.

ასე და ამ გვარად მთელის ჩვენის ბერ-მონოზნების ცხოვრებიდამ ხელთ გვრჩება მხოლოდ ერთი მაგალითი, რომ სამცხის დიდებულთ სახლის შვილთაგანი ვინმე შოთა ბერათ მიდის და მას ბერობაში სახელად შიოს უწოდებენ და რომელსაც ზარზმის ტაძრის სამრეკლოს მაშენებელთ წარწერაც მოწმობს. ამ სამრეკლოს მაშენებელთა გვარი არის ხურსიძე და ამავე გვარის წევრათ არის მოხსენებული შოთა ყოფილი ბერად შიო, „შოთა ყოფილი შიო“ რომ ხურსიძეა ამას ეჭვი არ უნდა, რადგანაც ამას წარწერა ცხადათ მოწმობს. ამ წარწერის ცნობით გამოდის, რომ შოთას მეუღლეც ჰყოლია და ამ მეუღლეს სახელად გულდამა რქმევია, შემდეგ გაიანე და ამათ შვილის კი გაბრიელი-ხურსიძე ე. ი. მაშენებელი ცნობილის საგვარეულო ზარზმის ტაძრის სამრეკლოსი, რომელიც თავის დედ-მამის სახელებს ღმერთს ავედრებს, რომ მან ამათ მიანიჭოს საიქიოს საუკუნო განსვენება. ამაზედ მეტს არას მოგახსენებთ, ანიჟებით არაფერს გავაწყობ. ვიტყვი ამასაც, რომ XII საუკუნეში, შოთა რუსთველის გარდა იყვნენ სხვა პირნიც, რომელთაც შოთა ერქო სახელად. ერი ამათგანი შოთა ართავაჩოს ძეა და მეორე შოთა კუპრი, რომელთაც „ქართლის ცხოვრებაშიაც“ უკავიათ ადგილი. *) ეს პირნი რამდენსამე ალაგას მოიხსენებიან. მაგრამ როგორც ვიცით, არც ერთი ამათგანი ბერათ არ შემდგარა, მათ განვლეს სოფელი ერის კაცობაში და შოთა ართავაჩოს ძე გიორგი III-საგან დასჯილიც იქმნა სამეფო საქმე-

ქართლის ცხოვრება ტ. I პირველი, გამოცემა 1898 წ.

ების ორპიროგის გამო. სხვა შოთა ყოფილი შიო ჩვენს ისტორიულს წიგნებში სახსენებლათაც არ არის.

ამ პირების შესახებ ვიტყვით, რომ ადრე, შეცდომით ორივე ეს პირნი რუსთველად მოვიღეთ და ასეც მოგიხსენეთ, შემდეგ ეჭვი დაგვებადა ამაზედ, რადგანაც ერთ ხელთნაწერს ძველს წიგნში *) აღმოჩნდა, რომ შოთა რუსთაველს ერის კაცობაში აშოთანი რქმევია, მოგეხსენებათ „ქართლის ცხოვრებით“ რომ აშოთანი ქართველთ სწორე ქრისტიანური სახელია და ამ სასელით ჩვენს ისტორიაში ძალიან ბევრნი არიან მოხსენებული ძველადგანვე. ესევე შეცდომა შემდეგ სხვებმაც გადიღეს, თუმცა არც ის დაასახელეს, თუ ეს მათ საიდან ამოიღეს. თუმც ჩვენ ასეთის შეხედულების ვართ „ქართლის ცხოვრების“ შოთა ართავაჩოს ძე და შოთა კუპრის შესახებ, მაგრამ გარდაწყვეტით მაინც ვერ შეიძლება მისი თქმა, რომ ვითომც ერთ ერთ ამათთაგანი შოთა რუსთაველი არ იყოს, ამის უარ საყოფელი ცნობები ჩვენ ბევრი არაფერი გვაქვს, ისიც კი შეიძლება ითქვას, რომ ერთიცა და მეორეც სამცხის მოწინავე სამეფო პირებათ ირიცხებიან, ერთ თავად ახალციხეს და სამცხე საათაბაგოს სცხოვრებენ, ნამეტურ ქვაბლიანს, ზარზმის მახლობლივ, ვინ იცის იქმნება ეს პირნიც ხურსაძის გვარის წევრნი არიან და შოთა რუსთაველის ცხოვრების ცნობებიც ამ პირთა ცხოვრების ცნობების ქვეშ იფარებაო ჟამთა ვითარების სისასტიკის წყალობით. ამიტომ საჭიროა, რომ საქართველოში, ქართველთ შორის დაარსდეს ისტორიული გუნდი, რომელთაც უნდა იძიონ და იკვლიონ ჩვენი ისტორიის ცნობები, თორემ უამისოთ ბევრი რამ ძვირფასი მასალები მოისპობიან გაუცნობი და გაურკვევი. საკვირველი კი გახლავსთ ასე დაჩრდილვა, ასე დაფარვა ისეთის კაცის თუ ბერის ცხოვრების რომელმაც დაგვიწერა „ვეფხისტყაოსანი“. ამ ბოლოს დროს, რუსთაველის ცნობას პროფესორმა ნ. მარმა ერთი ახალი ცნობა დაუმატა, ეს

მე მხოლოე სულიერი. შედგენილი XVIII საუკ. ბოლოს დაუბეჭდავი.

ცნობა ჩვენ მეტად უხამოდ მიგვაჩნია და ამიტომ არ შეიძლება აქ რამე არ ვსთქვათ. XII. საუკუნეში, ჩვენში ცნობილია გრიგოლ ჩახრუხაძე რომელმაც შეამკო თამარ მეფე. ეს გრიგოლ ჩახრუხაძე ჩვენის ძველის ცნობებით მოხევი ყოფილა, სოფელ ხეველი. პროფესორის ნ. მარის თქმით, ვითომც ეს გრიგოლ ჩახრუხაძე შოთა რუსთაველია, ვითომ რუსთაველი და ჩახრუხაძე ერთი და იგივე პირია, ეს არ უნდა იყოს სწორი. მაინც ჩვენ ამასთან საქმე არა გვაქვს, რადგანაც თვით რუსთველი სწერს, რომ მე მესხი ვარო და ჩახრუხაძე კი თავის თავს მოხევით სთვლის.

„მოხევს ძეთა,
ჩახრუხას ძეთა,
ექო თამარი მეფე სვიანი“ და სხ.

ამიტომ უფროა რკვევა და ძიება საჭირო, ვიცოდეთ კარგად, რომ სამცხის დიდებულ გვართა შვილებთ შორის XIII საუკუნეში, ბერად შემდგარი ანუ აღკვეცილი ერთად ერთი ეს ზარზმის წარწერაში მოხსენებული შოთა გახლავთ ცნობილი, რომელიც უკანასკნელ ბერად შემდგარა, და ბერობაში სახელიც შეუცვლიათ კანონისა მეზრ და შიო უწოდებიათ. რაც შეეხება შოთა ყოფილს შიოს გვარის ცნობას, რომ იგი ხურსიძე უნდა ყოფილიყოს, ვიტყვით, რომ არც ეს იქმნება ხამი, რომ ხურსიძეების გვარიდამ გამოსულიყოს. ამას ისიც გვაფიქრებინებს, რადგანაც ხურსიძეების გვარი თავის დროის კვალად სამცხე-საათაბაგოში დიდებულ გვართა შორის ითვლება.*) ამ გვარიდამ რამდენიმე მოწინავე პირი სჩანს ჩვენს ისტორიაში და ძალიანაც ადვილად შესასლებელია, რომ შოთა რუსთაველიც ამ გვარის პირთაგან იყოს გამოსული. თვით რუსთაველიც უწყებულობა, რომ სამცხის დიდებულ გვარის შვილთაგანი იყო. მისს მამა პაპეულ საცხოვრებელ ბინათ რუსთავია აღიარებული და ხურსიძეების სამკვიდრებელი ქვაბლიანი, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, რომ რუსთავი ქვაბლიანზედ

ქრონიკები, II წ. გვერდი 152 1897 წ. თბილისი.

ძრიელ შორს არ არის და განა ის-კი არ შეიძლება, რომ ერთი დიდებული გვარის წევრთ შორის იმდენი სახლის შვილნი და მეოჯახენი ყოფილიყვნენ, რომ ძველად ცნობილის და კუთვნილების სამკვიდრო მამა-პაპეულს მამულს გარდა სხვა-განაც ჰქონოდათ მამული და ეცხოვრათ? განა დღეს ცოტა არის, რომ ერთი ოჯახის სახლის შვილებთ ერთს მარცხნივ აქვს მამული და მეორეს მარჯვნივ.

ასევე იქმნებოდა შოთა რუსთველის საქმე და ეს რომ ჭეშმარიტებას არ უნდა იყოს მოკლებული, ამას ამტკიცებს ზარზმის ტაძრის მაშენებელთ გვარის შოთა ყოფილის შიოს მოხსენება; ასე და ამ გვარად ზარზმის ტაძრის წარწერის შოთა ყოფილის შიო მე შოთა რუსთაველად მიმაჩნია და თუ ეს ასე არ გახლავსთ, მაშინ მუდარებით ვითხოვ ამ მოსაზრების გარჩევას და ახსნას მის, თუ შოთა ყოფილი შიო რომელსაც ზარზმის წარწერა მოიხსენებს, ვინ უნდა იყოს, სად უნდა ეცხოვროს, რა თანამდებობის და რა საქმის პირი იყო? გავიმეორებთ, რომ როგორც შოთა რუსთველის ცხოვრების ცნობებია სიბნელით მოცული, ისევე ამ შოთა ყოფილის შიო ხურსიდის ცნობებია მიმქრალეებული, ამიტომ უფრო ეს რუსთველი უნდა იყოს სწორედ ის შოთა ყოფილი შიო ხურსიძე, რომელსაც ზემო ნაჩვენები წარწერაც მოიხსენებს. ასეთ დიდებული პირი, როგორც შოთა რუსთველი იყო, იერუსალიმში წასვლის შემდეგ, მტრობით თითქმის ყველას დაავიწყდათ. დრო ისეთი იყო და ამ დავიწყებას თავისი მომხრეების წამქეზებლებიც ჰყვანდნენ. წამქეზებელთ რიცხვი საქართველოში მით უფრო მრავლობდა, რადგანც რამდენიც ხანი გადიოდა, იმდენი „ვეფხისტყაოსანიც“ იფინებოდა ხალხში და ვრცელდებოდა დიდის გავლენით, რაც ზოგიერთ გამგეობას და უცოდინარ სასულიერო პირებს დიდათ სწყინდათ და ეჯავრებოდათ, ამისთვის იგინი მახვილსაც-კი ხმარობდნენ და აბა რუსთველის სახელს რაღა სიკეთით მოიგონებდნენ.

ხოლო შოთა რუსთაველი არ დაივიწყეს მისმა მეგვართომე ნათესავებმა, შვილებმა და თავიანთ ძველის საგვარეულო

ზარზმის სამრეკლოს განახლების დროს წარწერაში შოთა ყოფილის-შიოს სულიც ღმერთს შეავედრეს და ამიტომ მხოლოდ სახელი მოიხსენეს. გარდა ამის ისიც საფიქრებელია, რომ ისეთ კაცს, როგორც შოთა იყო, რომ მას ვინმე ნათესავთაგან გულ-შემატკივარი არა ჰყოლოდა და მისს იერუსალიმს გარდასახლების შემდეგ, მისი სახელი ერთ ალაგას მაინც სადმე მწერლობით არ მოეხსენებიათ. ეს შეუძლებელია მით უფრო, რადგანაც შოთა რუსთაველი სამცხის დიდებულ ოჯახის შვილად ირიცხება და ამ დიდებულ ოჯახის შვილთა წევრნიც ისე როგორ განვლიდნენ სოფელს, რომ მათ თავიანთ დროს, ერთი რამ სამახსოვრო ნაშთი არ აღეგოთ, იმ ნაშთის კედელზედ წარწერა არ გაეკეთებინათ და იქ სხვათა პირთა სახელებთ შორის დიდებულის შოთა რუსთაველის სახელიც არ მოეხსენებინათ. შოთა რუსთაველის იერუსალიმს განსვლის შემდეგ, საქართველოშიაც ჰყოლია გულ-შემატკივარნი პირნი და ამ გულშემატკივართ თავიანთ გვარის მნათობ ვარსკვლავის სახელიც საგვარეულო ტაძრის კედელზედ სიამოვნებითაც მოუხსენებიათ. ამას ფიქრი არ უნდა.

აი ეს გახლავსთ ჩვენი მოსაზრება და ვადიარებთ, რომ შოთა ყოფილი შიო უნდა იყოს შოთა (შიო) რუსთაველი. ეს საგანი დიდათ საინტერესოა და თან კარგად გასარკვევიც, ამაზედ ნურავინ დაგვძრახავს, ეს მოსაზრება ჩვენ ზარზმის ტაძრის წარწერამ მოგვცა. ვიმედოვნებთ, რომ ჩვენი მოსაზრების დასამტკიცებელი ცნობები შემდეგაც აღმოჩნდება რამე და მით მართლად გაირკვევა ის სამაგალითო და მეტად ძვირფასი ცნობები, თუ ზარზმის წარწერებში მოხსენებული შოთა ყოფილი შიო ხურსიძე – შოთა რუსთაველია, ეს თუ არა? ამას გამოაჩენს ჩვენი ისტორიის შესწავლა, მასალების კრება და სხვანი.

ვფიქრობთ რომ, XVI საუკუნის გასვლამდე ხურსიძენი ახალციხეში და ქვაბლიანში სცხოვრობდნენ და „ციხის თავათ“

ითვლებოდნენ. ხსენებულ დროს, ამ გვარის პირნი მართლმადიდებელთ სარწმუნოებას ეკუთვნოდნენ. ამ გარემოებას როგორც ამტკიცებს 1577 წ. ცნობა, ისევე ვახტანგ გურიელის სიგელი, ზარზმის ეკკლესიის ნივთების გამო მიცემული XVI საუკუნის დამლევს. საზოგადოდ, კარგად სჩანს, რომ ამ დრომდე, სამცხე საათაბაგოს მცხოვრებ ხურსიძენი ყველგან ხურსიძეთ იწოდებოდნენ, ხოლო შემდეგ დროებში-კი გვარი ეცვლებათ, ამ ძველის გვარით თითქმის აღარსად სჩანან. მთელი საუკუნე ისე გადის, რომ ჩვენ ერთ პირსაც ვეღარ ვპოვებთ ამ გვარით, მხოლოდ 1730 წლებში სჩნდებიან ხურსიძეთ რამდენიმე წევრნი; მაგრამ ესენიც თავიანთ ძველის გვარით კი არა, არამედ ახალის ანუ ოსმალურის სახელით. ამ ცვლილებას, აი, რა გარემოება გაუხდა მიზეზად: მოგეხსენებათ *) XVI საუკუნის დამდეგიდამ სამცხე-საათაბაგოსთვის დადგა დიდი განკითხვის დღე, დიდი განსაცდელი. ათაბეგთ ხშირად ებრძოდნენ თვით ქართლის მეფე, იმერთ ბატონი, სხვა და სხვა მთავრები, ლეკები, სპარსნი და უფრო ოსმალნი. სამცხელთ მთელი საუკუნე ომებში გაატარეს, მაგალითებრ, ჩვენ აქ ჩამოვსთვლით ოსმალთ და ყიზილბაშთ ზოგიერთს გალაშქრებას სამცხეზე და ეს კაცს განაცვიფრებს, იფიქრებთ, რომ ამდენი ვაი ვაგლახის შემდეგ ეს ხალხი ნეტა ან როგორღა გადარჩა და მოაღწია ჩვენამდე, ეს იცის გმირი და გაუტეხავი ხალხის ცხოვრებამ, მიტომ შეინახეს ქართველებმა თავიანთი მეფობა. საუკუნის შემდეგიდამ 1522 წ. გასწყვიტეს ქართლი და სამცხე. 1533 წ. მურჯახეთს მოხდა დიდი ომი. ეს ომი ჩვენ დიდ სამწუხაროდ მიგვაჩნია, რადგანაც ამ გაჭირების დროს იმერთ მეფემ და ათაბაგმა იბრძოლეს: 1641 წ. მოხდა ომი ოსმალთ ათაბაგთა და იმერთ ბაგრატ ბატონიშვილს შორის. 1549 წ ადრიბეჟანიდამ სულთან სელიმი სამცხეში მოვიდა და დიდი ომი იყო. 1541 წ. მუსტაფ ფაშა ევროპიულის ზარბაზნებით მოადგა სამცხეს და აიღო. (ქართ. ცხ. II ტ.

ქართლის ცხოვრება ტ. II 158 გვ. 59 და სხვა გვ.

გვ. 160) ამ დროს აუწყეს იუდა ქართველთა ოსმალებს, რომ ვიდრე სამცხის ციხეებს არ დაიჭერთ. მინამდე ამ კუთხეს ვერ დაიმორჩილებთო. (იქვე). 1550 წ. ოსმალთ ტაოს ქვეყანა დაიჭირეს. 1556 წ. სამცხეს მოვიდა სულთან სელიმი, კარი აიღო და აღაშენა, ბასიანს დადგა. 1574 წ. კვალად ყიზილბაშთა სამცხე და ოცხე მოსწყვიტეს. 1578 წ. მოხდა დიდი უბედურება სამცხეში და იყო ტყვეობა ქართველთა და მრავალი ამ გვარნი ოსმალთაგან... აქ ყველა ესენი შემოკლებით მოვიხსენეთ, XVI საუკუნის გასვლამდის მესხნი თითქმის ყოველს წელს და თვეს ომში იყვნენ გახმობილნი, მათ ერთი წელიც არ მოუსვენიათ. ამ ხშირი ომიანობის წყალობა გახდა მიზეზად, რომ მესხეთში თათრების წყალობით მომსვრელი ჟამი ხშირად ჩნდებოდა და წლებში სასტიკი ჟამი კვალად გაჩნდა და მოსრა უმრავლესნი უსაშვალოდ.

ამას გარდა, ოსმალთა ძლიერებით ქართველთა ტაძარნი, ეკკლესიები და მონასტრები მიეცნენ აოხრებასა, ოსმალთაგან გაცარცვას, ნივთების ტაცვას, ძველი ქართული წიგნების მოსპობას, დაწვას და გაუქმებას. ერთის სიტყვით მთელის საეროს ძალის ჩაყლაპვას ლამობდნენ, ყველა სამახსოვრო ნივთთა და ნაშთთა მოსპობას. აქ ყველაზედ-კი უფრო საყურადღებო ის არის, რომ მათ ქართველთაგან შესყიდვა იწყეს. შესყიდულ ქართველნი სჯულს იცვლიდნენ, მაჰმადიანობას უკავშირდებოდნენ. მცირე ხნის შემდეგ, ოსმალთა ქართველთა შესყიდვას თავი ანებეს და მძლავრობით და შიშით დაიწყეს ისლამის ვრცელება, ძალას ატანდნენ, ფული აღარ ეხარჯებოდათ. „ხერხი სჯობია ღონესო“ ნათქვამია: მესხთა ძალით იწყეს გაჰმადიანება. 1590 წლებში დაიწყეს ქართველთა აშკარათ გათათრება „ქართლის ცხოვრება“ ამ სამწუხარო საქმეს ასე მოგვითხრობს. *) „არამედ გარდაიცვლებოდენ წესნი და ვიეთნი ზოგნი პატივისათვის ნებითა და ზოგნი მძლავრებითა ოსმალთა გამაჰმადიან-

ქართლის ცხოვრება II ტ. გვ. 167.

დებოდნენ და იქმნებოდნენ უმორჩილონი ათაბაგისხნი, ხოლო მანუჩარ მძლავრობდა მათ და არა პატივს უყოფდა“.

მინამ ათაბაგებს ძალი შესწევდა, მანამ ესენი დიდათ სდევნიდნენ გათათრებულ ქართველთ, ბევრი ბრძოლით ამათაც გამოელიათ ძალა, ოსმალმა დაამდაბლნა იგინი და მიტომ XVI საუკუნის დასასრულიდამ ვეღარას აწყობდენ ოსმალთ წინააღმდეგ. მთელ ქართველობისათვის დადგა დიდი შავი დღეები და ყოველივე მუსვრას მიეცა.

ამ მუსრვისა და გმირობის დროს სამცხე საათაბაგოში მრავლად სცხოვრობდნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი, ადრე დაკავშირებულნი კათოლიკობასთან, ესენი და მათი მოძღვარნი ყოველთვის ევროპის სახელმწიფოთ და პაპის მფარველობის ქვეშ იყვნენ შესულნი, ამიტომ ოსმალნი მათ არაფერს ერჩოდნენ, კათოლიკეთ სამღვდელოება თავისუფლად განაგებდა და ოსტატურად მოქმედებისათვის მათ დიდი ძალიც შესწევდათ.

აი, ამ დროს, ჯერეთ ისევ ათაბაგობის მორჩილებას ჟამს, როცა ხურსიძეები „ციხის თავად“ ითვლებოდნენ, ლათინის ბერებს დაუმეგობრდნენ და მათგან კათოლიკობა მიიღეს, იგი სარწმუნოება აღიარეს ოფიციალურად, თორემ შემდეგ ამათაც იქ ისე მოელოდათ გათათრება, როგორც გაათათრეს სამცხის ყველა თავად-აზნაურნი: ფალავანდისშვილები, ციციშვილები, ავალისშვილები, აბაშიძეები, დაასამიძეები, და მრავალნიც ჩვენგნით მოუთვლელნი, დღეს მათ ქართული ენა და ლაპარაკიც აღარ იციან. ხურსიძეებმა ადრევე სცნეს საქმის ვითარება, მათ კარგად შეიტყეს, რომ რაკი კათოლიკობას მივიღებთ, მაშინ ჩვენ პაპის მფარველობის ქვეშ ვიქნებით და ოსმალნი ვეღარას გვიზავენ, ვეღარ გაგვათათრებენო. ეს მოისაზრეს და აღასრულეს კიდევაც.

ჭეშმარიტად, რომ ხურსიძეებს ყველაფერი მოსაზრება შესრულდათ. ოსმალთ მფარველობის დროს ესენი ქრისტიანად დაშთნენ და მათი ხმის გამცემი არავინ იყო. ხურსიძეების კათოლიკობასთან დაკავშირების ხანად ჩვენ მიგვაჩნია 1580 წლები, ე. ი. XVII საუკუნის დასასრულამდე, მიტომ რომ XVII

საუკუნეში ხურსიძეები უკვე ცნობილ კათოლიკეებათ ირიცხებიან თავიანთ დროის კვალად ახალციხეში ყველა ქართველ კათოლიკეს შეძლების და გვარად დახმარებას აძლევენ და შველოდნენ. ძნელი შემთხვევა იქმნებოდა, რომ ახალციხეს და მის მიდამოებში ოსმალთ მოტაცებით ქართველი ტყვეები წაეყვანათ, ეს ტყვეები ხურსიძეებს ენახათ და მათ-კი იგინი არ დაეხსნათ. ოსმალთა წინაშე დიდი ხმა და გავლენა ჰქონდათ ხურსიძეებს და ამ ხმის გავლენას მათ ის გარემოებაც უფრო ანიჭებდა და აძლიერებდა, რადგანაც იგინი ათაბაგების წინაშეც უპირველეს მეციხოვნე პირებად ირიცხებოდნენ, სამცხე საათაბაგოს საქმეთა გულ-შემატკივართ, ქართველების მფარველად და პატივის-მცემლად, ეს გარემოება ამათის გვარისა არ არის უმნიშვნელო. ვიდრე სამცხე-საათაბაგოს ერთგული ათაბაგები ჰყვანდნენ, მინამ ხურსიძენიც მათთან ერთად იბრძოდნენ ოსმალთ წინააღმდეგ ხურსიძეებს მანუჩარ პირველთან, მანუჩარ მეორესთან და მესამესთანაც ბევრს ცხარე ომებში მიუღიათ მონაწილეობა და ბევრს ალაგას უმუხრავთ მტერი, სადაც ხურსიძენი პირველნი ყოფილან *).

როგორც სჩანს, ხურსიძეების კათოლიკობასთან დაკავშირებას ათაბაგების წინაშე არაფერი მნიშვნელობა ჰქონია და თვით ათაბაგნიც ელტოდნენ კათოლიკობას. მეტი სახსარი აღარ იყო, მაშ რა უნდა ექმნათ, ორში ერთი რჩებოდათ, ან იქიდან მოშორება, სხვაგან გადასახლება, თუ არა და სიკვდილი. კათოლიკობა-კი ქრისტიანობა იყო და შემომფარგლავიც მათის ცხოვრების და მამულ-დედულის უფლების. ამიტომ ხურსიძეები თავიანთ დიდ-მამულებს ვერ გამოეთხოვნენ და იქვე დაშვნენ სიამოვნებით, ამიტომ გადავიდნენ ადრევე კათოლიკობაზე და მათის მაგალითით სხვებიც დაუკავშირდნენ კათოლიკობას. ისიც უნდა ითქვას რომ ახალციხეში ქართველთა შორის კათოლიკობა ადრიდგანვე იყო გავრცელებული. ხურსიძეების კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგ-კი ყველანი

იხილედ ლ. ისარლოვის წერილები.

ახალციხეს, გადმოსახლდნენ და დასახლდნენ სოფ. ივლიტას რომელ სოფელიც ძველათგანვე მათ საკუთრებათ ითვლებოდა და სადაც ქართველ კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, აქედგან ემსახურებოდნენ ახალციხეში ათაბაგებს.

ხურსიძეებს თავიანთ საკუთარი ყმანიც ჰყოლიათ, ყმებთან განის ზოგნი კათოლიკობაზედ გადასულან, ზოგნი არა. ეს გარემოება ხურსიძეებსაც კარგად სცოდნიათ. იმ დროს, ივლიტის ქართველ-კათოლიკეებს თავიანთ საკუთარი ეკკლესიაც ჰქონიათ, უკანასკნელ ივლიტის კათოლიკეების ეკკლესიას ხურსიძენი დაეპატრონენ. თუმცა ივლიტის პირველ ძველი ეკკლესია ქართველთა ხურსიძეების პატრონობის ქვეშ იყო, მაგრამ იგი მაინც ოსმალთაგან შემუსრვილ იქმნა სრულიად XVII საუკუნის ნახევარს, მის მერმე ისევ ივლიტელთა და ხურსიძეების დახმარებით სხვა იქმნა აღშენებული. ბევრათ პატარა და ძველი თან არაფრათ არ შესადარი. იმ დროის ქართველ კათოლიკეთ თავად-აზნაურებში ხურსიძეები თითქმის პირველ სახლის შვილებათ ითვლებოდენ, ასევე იყვნენ მართლ-მადიდებელთ და გათათრებულთ ქართველთ წინაშეც, ამათი ხმა და შიში თვით ოსმალებსაც ჰქონდათ და მიტომაც იყო, რომ ახალციხის „ციხის თავობა“ მათ ყოველთვის ხელში რჩებოდათ უვნებლად. საუკუნის დამდეგიდამ ხურსიძეებში კათოლიკობა უკვე მკვიდრათ იყო დანერგილი. მათი გვარი წარმოადგენდა კათოლიკეთ ჯგუფს, ხოლო მათ გვარში იყო რამდენიმე პირი ბერძნის ტიბიკონისა, იგინი კათოლიკობას არ დაუკავშირდნენ. ვერც მართლ-მადიდებლობას აღიარებდენ, რადგანაც სამცხეში საერთოდ მოისპო ქართველთ სამღვდელოება, ბერნი და ეპისკოპოსნი შემცირდნენ, ამაზედ „ქართლის ცხოვრება“ აი რას მოგვითხრობს:

„არამედ ეპისკოპოსნი და მონასტერნი წინათვე შლილობათა ამათა შინა ათაბეგთათა და უმორჩილებითა ქართლის კათოლიკოზისათა შემცირდებოდნენ ურწმუნოებითა მესხთა, რამეთუ მიუხმოდენ მამულ-შეწირულობათა, შემცირდებოდნენ და მოიშლებოდნენ მთავართაგან და შემდგომათ უმეტეს დაპყრობისა ტაოკლარჯეთისა და

შავშეთ არტანუჯისა ოსმალთაგან, არღარა მოიპოვებოდა მუნ, ვინაით-
გან მოუხვენეს ოსმალთა სრულიად მამულ-შეწირულებანი და არღა-
ვინ იყო მეტრფე მონოზონებისა და წარაქენდათ მუნიდამ სიწმინდენი
ხატთა, ჯვართა და ნაწილთა სამცხეს, ქართლს, იმერთს. ეგრეთვე
აწ-ცა მხოლოდ სამცხეს უმეტესად იქმნებოდნენ, რამეთუ არღა-რა
იყო ეპისკოპოსნი ანუ მონასტერნი, ვინაიდგან რისხვითა ღვთისათა
გამაჰმადიანდებოდნენ ყოველნი წარჩინებულნი ამ ქვეყნისანი და
დაიწყეს მიერთთ თათრობა, რამეთუ ჟამთა ამათ მოაკლდებოდა ქრის-
ტიანობასა: არა იყო მორჩილება კათოლიკოზისა, ანუ ეპისკოპოზისა
და სამღვდელთა. არამედ ოხრება ეკკლესია-მონასტერთა და შენება
ჯამთა: ხოლო მორწმუნენი ჰფარვიდენ და მალვიდნენ ხატთა, ჯვართა
და ნაწილთა წმიდათათ და სხვათა წარაქენდათ პირველისაებრ იმე-
რეთს და ქართლს და ივლტოდინცა წარჩინებულნი, რომელნი სძუ-
ლობდნენ მაჰმადიანობასა, რამეთუ განაგებდა საფარ ფაშა ნებითა
ოსმალთათა ყოველსავე: ამას საფარ ფაშას სთხოვა მოურავმან სპა-
ნი და მოვიდნენ ლტოლვილნი სპანი ამისნი და მოურავიცა მოვიდა
მისთანა, მერმე წარვიდნენ სტამბოლს: ხოლო შემდგომათ ესრეთის
ამის ქვემოთნი არღა-რა იწოდებოდნენ ათაბაგად, თვინიერ საქართვე-
ლოსაგანთა. გარნა ახალციხის ფაშათ: ხოლო ვინადგან მოეცა ხონ-
თქარსა ფირმანი მკვიდრობისა საფარ-ფაშისათვის, შემდგომად სიკვ-
დილის მამათა მათთათ. წარვიდიან სტამბოლს და მისციან ქრთამი
და მათ წარმოავლინიან ფაშად“.

სწორედ ამ უბედურობის დროს, რომელსაც „ქართლის
ცხოვრება“ ასწერს, რაღაც მანქანებით რამდენიმე პირი ხურ-
სიდის გვარისანი მუსულმანობასთან იქმნენ დაკავშირებულნი.
ამ გარემოებამ ხურსიდების გვარის წევრთ შორის დიდი გან-
ხეთქილება დაბადა, დიდი მტრობა და შუღლი, მაგრამ ქრის-
ტიან ხურსიდებმა ვერღარა გააწყეს რა სახლის კაცებში, ერთ-
მანერთს მოშორდნენ. ქრისტიან სამკვიდრო ბინათ ახალციხე
და ივლიტა იყო და მუსულმან ხურსიდებისთვის-კი ქვაბლიანი,
ანუ ადუგენი, სადაც აქამდეც-კი სცხოვრებენ ხსენებული გვა-
რის შთამომავალი მუსულმან ხურსიდებ. როგორც ვიცით,

მუსულმან და ქრისტიან ხურსიძეებთ შორის მამულების შესახებ სადავო ბჭობა კი არ ჰქონიათ მიღებული, ეს როგორც სამცხეში სხვა დიდებულებმა იცოდნენ. მომავალში მთელის ადუგენის მამულების მფარველ პატრონათ მუსულმან ხურსიძეები გამოცხადებულან. გათათრებამდე ხურსეების კავშირი ათაბაგებთან განუყრელად სჩანს. ათაბაგნი ხურსიძეებს ისე უმზერდნენ, როგორც ერთგულთ ქართველთ და ქვეყნის საჭიროებისთვის მხნე მეომართ, მამულის მცველთ და მფარველთ, ასე იყო ამათი პატივის ცემა ათაბაგთა წინაშე და თვითაც შესაფერად იღვწოდნენ ქვეყნისთვის.

ხოლო როცა ათაბაგებთ შორის ბოროტებამ გაიდგა ფესვი და ბექა ათაბაგმა იკადრა არა საკადრებელი საქმე და განიძრაბა ბოროტება, მის შემდეგ-კი ხურსიძეებსაც აეყარა პატივი. ხურსიძეებს და ათაბაგებთ შორის უსიამოვნება ჩავარდა. ბექა ათაბაგი მელურად დაწყნარდა და ლივანაში მიეცა ცხოვრებას. ათაბეგობას განაგებდა მანუჩარ მესამე. მანუჩარ მეორის სიკვდილის შემდეგ, მანუჩარ მესამე სტამბოლს წავიდა, სულთანნი ნახა და საქართველოს შესახებ მოლაპარაკება გამართა. უკანასკნელ პირობა შეკრეს, სულთანმა ქრისტიანობით დაამტკაცა მანუჩარ მესამე და საქართველოში გამოისტუმრა. მანუჩარი შავი ზღვიდამ ლივანაში გაემგზავრა თავის ძმის შვილთან, მანუჩარმა თავის ძმის წულს უამბო ყოველივე, რომ სულთანმა ქრისტიანობით დამამტკიცა და პირობა დავსდეთ, რომ დღეის შემდეგ ქართველთ გათათრებას თავს დაანებებსო. ჩვენ მასთან ხარჯის მიცემის მეტი სხვა აღარა გვექნება რა გარდასახადიო.

ბექას გულში ბოროტება ჰქონოდა, ვახშამზედ ბიძას საქმელში საწამლავი შეაპარა და მოწამლა, ათაბაგ მანუჩარი გათენებამდე მოწამლვით გარდაიცვალა, მეორე დღეს მისს თანახლებულთ ათაბაგის გვამი ახალციხეს წამოასვენეს და ბექა ათაბაგი-კი სტამბოლს გაიქცა, სულთანნი ნახა, აცნობა მანუჩარის სიკვდილი და აუწყა: ათაბაგობას თუ მე მომცემთ მზათვარ, რომ ეხლავ გავათათრდე და მის შემდეგ, ვეცდები, რომ ქართველებიც გავათათროვო. სულთანს ძრიელ ესიამოვნა, ხო-

ლო, სულთანმა უთხრა, რომ ჩვენ საქართველოში ათაბეგობის მოშლა გვინდა, რადგანაც ეს ქართული წეს-ჩვეულება არისო, ჩვენ ფაშობას მოგცემთ, ოსმალურათ განგამწესებთო. ბექა თანახმა გახდა, იგი მალე გაათათრეს, სახელად საფარა უწოდეს და ახალციხის ფაშად გამოამწესეს, პირობა ასეთი დადეს: რომ ფაშობა ერთის პირიდან მემკვიდრეობით მეორეზედ უნდა გადასულიყო. ამან დააბრმავა ბექა ჯაყელი და თავის ქვეყნის მტრად და ბიძის მკვლელად აღმოაჩინა.

საფარ ფაშა მალე მოვიდა თათრის ჯარით ახალციხეს და გაბატონდა, 1626 წ., შემოიღო სრულიად ოსმალური წეს-ჩვეულებანი, სამართველოებში ოსმალური ენის ხმარება. საფაშო საქმეებს ოსმალურის ენით დაუწყეს გარჩევა, სრულიად ოსმალურის სახელმწიფოს წეს-წყობილობანი შემოიტანა და დააფუძნა. ყველა მოხელეებს ოსმალური სახელი უწოდა, ამის დროს შემოვიდა და განწესდა ბეგობა, ალობა, ალია-ბეგობა, სან-ჯახ-ბეგობა და მრავალნიც სხვანი, ასევე მოხდა და ამ დროის ახალციხის მცველთ, ანუ „ციხის თავათ“ ოსმალური სახელი ეწოდათ, ე. ი. „ციხის თავის“ მაგიერ „ისარლი“ ანუ „ისარლი აღასი“. რა-კი შეჩვენებული საფარ-ფაშას მეოხებით ასეთი წეს-ჩვეულება შემოვიდა, ვინ რას იზავდა, ყველას ოსმალური სახელები ეწოდა, ყველა მოხელის ქართული სახელი ოსმალურად შეინაცვლა. ქართველთათვის გაუგებარი სახელებების შემოღება მრავალ ალაგას ისე გადიქვა და ისე განეკიდურა, რომ ზოგიერთ მოხელეთ თანამდებობის სახელ-წოდება შემდგომ მათ გვართაც-კი დაერქვათ, როგორც ეს მოუხდათ ხურსიძეებს.

ყველა იმას ამბობდა, რომ „ისარლი აღასი“, ისარლი“ და არა ხურსიძე, ბრალიანს და უბრალოს ყველას „ისარლი“ გამოეჭიმა ტუჩებზედ და დროის განმავლობაში ისე მოეწყო საქმე, რომ ძირეულს დიდებულ ერისთავთ-ერისთავის თანამდებობის მექონთ ხურსიძეებს თავიანთ ძველი მამა-პაპეული გვარი ხურსიძე შეეცვალათ და მის მაგიერ მათ მოსისხარ მტრის ენით „ისარლი“ ეწოდათ. ასე და ამ გვარად ჩვენ ვხედავთ, რომ მაშინდელ

სამცხე საათაბაგოს დიდებულ ხურსიძეების შთამომავალნი დღეს ისარლოვად იწოდებიან.

საფარ-ფაშამ მარტო ეს არ იკმარა, რომ ხურსიძეს „ცი-ხის თავის“ მაგიერ „ისარლი“ უწოდა და სხვა მრავალთაც ასე შეუცვალა სახელნი. მან ოსმალეთის სულთნის დაპირებისა მებრ ქართველთ გათათრებაც აშკარათ დაიწყო. ეს უსვინდისო თავის მტერს ისე დაემონა, რომ ქართველთა წინაშე გათათრების გავრცელებისათვის სისხლს ღვრიდა, მაგრამ არცაღა მესხნი უვარდებოდნენ და ყოველთვის საფარ-ფაშას ძრიელ უმნელდებოდა ქართველთ გათათრების საქმე, ამიტომ ამან ქართველთ ქრისტიანეთათვის შემოიღო დიდი ხარჯი და გასაწესა. *) აღაწერინა მთელი სამცხ-ესათაბაგო და მასთან დაწვრილებით ქრისტიანეთ რიცხვიც. მერე ქართველთ ქრისტიანებზედ განაწესა ასეთის ტვირთი: ქრისიანებს სულზედ დრაკანი, ე. ი. 50 კაპ. ქრისტიანის ოჯახში რამდენიც უნდა სული ყოფილიყოს, იმდენი ხარჯი უნდა გადაეხადნათ. მოსავალზედ ხულითურთ შვიდის თავი. ცხვარზედ – ორი შაური, ცროხაზედ – აბაზი, ცხენსა და კამეჩზე – ექვსი შაური. ხოლო საფაშოდ დრაკანის მესამედი, ე. ი. 17 კაპ. ცოტა მეტ-ნაკლები. ეს შემოუღიად იმ კვალად, როგორც იგი ოსმალეთში არსებობდა. ქრისტიან ქართველნი ამ ხარკმა დიდათ დასტვირთა. ვისაც ამის გადახდა არ შეეძლო, ის რომ გათათრდებოდა, მერე მას ასეთის დიდის ხარჯის მაგიერ მცირე ხარჯს ადებდნენ, რაც ოსმალეთში იყო მიღებული საერთოდ მუსულმანებზედ. ამ ოსტატურმა საქციელმა და ბექა ჯაყელის ბოროტებამ ამოაგდო ქართველთ შორის ქრისტიანობა და ყველა ზნე და ჩვეულება ქართველთა. სულ ათი წლის განმავლობაში, მაგალითებრ 1640 წლებამდე, სამცხე-სათაბაგო ნამდვილ ოსმალეთის, ანუ თათრის ფერი დაედო. იწყო ყოველივე ქართველთა ზნე-ჩვეულებამ გაქრობა და ოსმალურმა აღორძინება.

ქართლის ცხოვრება, II ტ. გამ. თფილისი.

ამ ფაშის მოქმედებით გაეთხარა სამარე ჩვენს სამშობ-
ლოს და მოეღო ბოლო. რაც ამან ვერ შეასრულა და თავის
გვარტომობის წესს ჩვეულების მოსპობა ვერ შესძლო, ის თა-
ვის შთამომავლობას დაუტოვა. საქმე და საკვირველობა აქ
ერთი ის არის, რომ როგორი ბოროტიც ბექა ათაბაგი იყო,
ისეთივე მისი შვილი აღმოჩნდა და შვილის შვილი როსტომ
ათაბაგი. საფარ-ფაშას შემდეგ 1637 წ. გაფაშდა ძე მისი უსუ-
ფი. საოცარია ამ უსუფის საქმე, ესეც მამასავე ახალი გაათათ-
რებული იყო, მაგრამ ესეც მამასავე ნათესავების ჯიბრით ნამ-
დვილი ოსმალთა იყო, სასტიკი მუსულმანი, მოძულე ქართველ-
თა და მეტრფე თათრის ზნე-ჩვეულების და წესების. ამან
მართა სრულის ერთგულებით ოსმალთა და ესეც მამასავე სას-
ტიკათ ავიწროებდა ქართველ ქრისტიანებს. თავის მოქმედებით
„უსუფ-ფაშა მოიძულებდა ქრისტიანობასა და შესძინებდა მაჰმადია-
ნობასა და აღმოიფხვრებოდნენ წესნი და რიგნი ქრისტიანობისანი
ყოველნივე და შეჰმატებოდნენ მაჰმადს“ *).

ამ ფაშის დროს, ქართველთა მართლ-მადიდებელთა გარდა
კათოლიკენიც მიეცნენ დევნას, მაგრამ ეს მცირე ხანს იყო,
ამას მალე მოევლინა წამალი რომიდან! კათოლიკეებს მფარვე-
ლობას უწევდნენ ხურსიძენი. ახალ-ციხის „ციხის-თავნი“. ამ
უსუფ პირველის სიკვდილის შემდეგ გაფაშდა ძე მისი როსტომ
ფაშა. 1648 წ. ამ ფაშის დრომდე, სამცხის თავად-აზნაურის
შვილები და ქალები კიდევ ქრისტიანობდნენ. თვით ამ ფაშის
ცოლიც ქრისტიანი იყო. ეს ამბები სულთანს აუწყეს. მისგან
როსტომ-ფაშას ბრძანება მოუვიდა, რომ შენი ცოლი გაათათ-
რე და მასთან სხვ დიდ-კაცის ცოლები და, ქალებიცო. როს-
ტომ-ფაშამ შეისმინა სულთნის ბრძანება, პირველი გაათათრების
ბრძანება თავის ცოლს გამოუცხადა, ცოლმა არ ქმნა, ჯერეთ
თავი მოიმშია და მით აპირებდა სიკვდილს, მაგრამ ეს მალე
გაუგეს და ძალით პური აჭამეს, მერე კლდიდამ უნდა გადავარდ-
ნილიყოს, ამისთვის გაიქცა კიდევ, მაგრამ კაცები გამოუდგნენ

ქართლის ცხოვრება, ტ. II გამო. პეტერბურგს.

და დაიჭირეს და შეიკავეს. ბევრის წვალეზის შემდეგ ქმარს უთხრა:

– მე ვერ გავთათრდები იმ დრომდე, ვიდრე სხვა დიდ კაცის ცოლებიც არ გათათრდებიანო. თუ ეს იქმნება, მეც მაშინ გავბედავ, თუ არა და ეს ჩემგან შეუძლებელია.!

მაშინ როსტომ ფაშის ბრძანებით გათათრდნენ მრავალნი თავად აზნაურის ცოლები და ქალები, ამ დროსვე გათათრებულან ხურსიძეების გვარის წევრთა ის ცოლნი და ქალები, რომელთა მამების გათათრება 1630 წლებს მიეწერება. საფიქრელია, რომ ადუგენის მცხოვრებთ გამამადიანებულ ხურსიძის ცოლები და ქალები სწორედ ამ დროს უნდა გათათრებულიყვნენ. რადგანაც ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ხურსიძეების გათათრების დროს, მარტოდ მამა-კაცთ გათათრება მოხდა, ქალები კარგა ხანს დაშთენ ისევე, როგორც სხვა დიდ-კაცის ცოლები და ქალები, ხოლო 1650 წ. როდესაც გამოცხადდა ყველა ქართველთ თავად-აზნაურთა ცოლების და ქალების გათათრება, მაშინ გამაჰმადიანებლ ხურსიძის ცოლებმა და ქალებმაც იწყეს გათათრება.

ხურსიძეებმა „ციხის თავობის“ დროს, დიდი მოხერხება აღმოიჩინეს. იგინი ოსმალთა ხელში დიდის ოსტატობით განაგებდნენ; ოსმალებს თავს აწონებდნენ და იმავ დროს თან კიდევ ქრისტიანებს ეხმარებოდნენ. ხურსიძეებთ ისეთი ძალა ჰქონდათ, რომ მით საფარ ფაშას პირობა ჩამოართვეს მასზედ, რომ როგორც ძველად ისევე დღეის შემდეგაც ახალციხის „ციხის თავობა“ ჩვენს სამკვიდრებელ საკუთრებათ დაშთება და ერთის პირიდეშ ეს თანამდებობა მეორე პირზედ გადავაო. როგორც საფარ-ფაშა, ისევე ოსმალეთის მთავრობა ამის პირობის თანახმა იყო და ყოველთვის „ციხის-თავობა“ ერთის პირიდან მეორეს პირზედ გადადიოდა. ამის ცნობები უწყებულა თვით ოსმალეთის მთავრობის წინაშე სტამბოლს და ისიც, რომ ერ-

თის „ციხის თავის“ სიკვდილის შემდეგ, ეს თანამდებობა მისს შვილზედ გადადიოდა, თუ შვილი არ იყო, მაშინ ძმაზედ, ან ძმისწულზედ, „ციხის თავისნის“ ასეთი პატივის ცემა ფანა-ტიკ ოსმალეთის იმპერიაში ძრიელ იშვიათი იყო და თითქმის ერთად ერთი მაგალითი. ოსმალნი ძრიელ იშვიათად და ძრიელ ძნელად, რომ სადმე ქრისტიანებისთვის ასეთი თანამდებობა მიეცათ, ეს თითქმის პირველი მაგალითია. ამის საფუძვლად ჩვენ ის გარემოებაც უნდა მივიღოთ სახეში, რადგანაც ხურსი-ძეები ძველადგანვე თვით ქართველთ მეფეთა დროდგან მეტად ხელოვანი მეციხოვნე იყვნენ, ოსტატი მოლაპარაკე და გა-თათრებულ ათაბაგ ფაშებზედ ბევრად მაღლა მდგარნი და მო-ხერხებულნი.

ხურსიძეებს ისე ოსტატურად ეჭირათ თავის საქმე, ესენი ისე განაგებდენ და მოქმედებდენ, რომ ამათი მორიდება თვით ოსმალოებსაც კი ჰქონდათ, რაც შეეხება ფაშებსა და ბეგების კავშირს და პატივის ცემას და ესეც თავის ზომიერებით იყო საუკუნის დამლევამდე, ხურსიძეებს ახალციხეში თა-ვიანთ მამა-პაპური თანამდებობა ეკავათ და ესენი სრულის ოს-მალთა მორჩილების და ერთგულების ქვეშ ატარებდნენ, ამათ თავიანთი მამა-პაპური „ციხის თავობა“ XVIII საუკუნის გას-ვლამდე შეინარჩუნეს.

ასპინძის ომში მეფე ერეკლეს მესხეთის და ჯავახეთის ქართველ კათოლიკენი დიდად ეხმარებოდნენ. ამ ომს, თვით ხურსიძეებიც დიდათ თანაუგრძნობდენ და საიდუმლოთ დახმა-რებასაც აძლევდნენ. ოსმალეთის მთავრობამ მესხელთ და ჯა-ვახელთ ქართველთ კათოლიკეებზედ ეჭვი აიღეს, ბრუნდეს თვა-ლით დაუწყეს მზერა, ასევე ფიქრობდენ ხურსიძეებზედ, მაგრამ ზნევიტ-კი ვერაფერს უშვრებოდნენ. ხურსიძეებს, თანამდებობა და საქმე ისე ეკავათ, რომ მათ ვერავინ რას გაუგებდა ადვილად. ოსმალეთის მთავრობა მათ ისე ჰყვანდათ დამორჩილებული, რომ იგინი მათ, არამც თუ ორგულებას დასწამებდნენ რამე საქმეში, არამედ ხშირად წყალობის ფირმანებსაც-კი აძლევდნენ კარგის სამსახურისათვის, ამის მაგალითს წარმოადგენს 1732 წ.

მიცემული სულთან მაჰმუდისაგან საგვარეულო წევრთა მადლობის წერილი, სადაც ხურსიძენი ოსმალეთის ერგულებათ არიან მოხსენებულნი.

ამათ ისე ოსტატურად ეჭირათ თავიანთ მეფის და ერის მხარე, რომ ამას ოსმალის მთავრობა ვერ უგებდა და ყოველთვის უეჭვოდ დიდ მადლობასაც-კი უძღვნიდნენ. ასეთ მადლობათა ფირმანების ცნობები ჩვენთვის დიდათ საინტერესოა და ნამეტურ 1732 წ. ბოძებულის, ფირმანი სადაც ჩამოთვლილ არიან იმ დროის ისარლოვების გვარის წევრნი: ავთანდილი, ლუკა, კარალი (ირაკლი თუ ან კარლოსი), გიორგი, მელქისედი და ბასილი. მთავრობა ამათ თავის ერთგულებად აღიარებს და როგორის ერთგულებითაც თქვენს მამა-პაპას უმსახურნია ჩვენის წინაპრებისთვის, ისევე ჩვენის ერთგულებით თქვენ გვემსახურებით და ამიტომ გაძლევთ ამ მადლობის გამოსაცხადებელს ფირმანსაო. აი თვით ფირმანიც:

ფ ი რ მ ა ნ ი.

სულთან მაჰმუდისაგან ბოძებული 1732 წ.

ვინაითგან ყოვლისა მპყრობელმან და მისმან მიუწდომელობამან და განგებულებამან და გამოუთქმელობამან და სახელისა მისისა დიდებულებამან, ესე იგი, უსწოროისად დასაბამითგან ძლიერსა და მოიწდომელსა და ყოველთა მოწყალისად დაუსაბამოსა ღმერთმან ჩვენი უძლური თავი ქვეყანასა ზედა ესრეთ გამოაჩინა; ჩვენი დიდების უმაღლესობა ყოველსა ქვეყანასა გამოაბრწყინვა და დიდ სახელოვანი სახელი ესრეთ ცხად ჰყო; შემწყნარებლობით სახე მომცა; ყოველთათვის ჩვენი დიდი უფლება ბრწყინვალედ მართლ-მსაჯულობით ქვეშე დაწესებითა ერთა ჩვენთა ზედა განაგო; ჩვენი თვით-მპყრობლობა მათ ზედა გარდაფინა და სიმდიდრე სიუხვესა ზედა მოანიჭა, და მშვენიერად მსაჯულად მკურნალად ქვეყანასა წინასწარმეტყველებრ მომ-

ხილებლად მომავლინა და მოსამსახურე კაცთა ჩემთა მწყალობლად; და ამასა ყოველსა ზედა დიდება მას მხოლოსა.

აწ ბრძანება ჩემი ეს არის და გიბრძანებთ ღვთის სამართალის გამგებნო, ჩვენგან პატიეცემულნო. ვინც იმყოფებით ახალციხის ვე-ქილო და ყადებო; ახლა ვინც იმყოფებით აწ კიდევე უკუნისამდე კეთილ წარმატებულ იყვნენ თქვენი საქმენი ღვთის სამართლის ქვეშე; აწ თქვენს წინაშე ეს ბარათი გვიბოძებია და ჯეროვნათ ისმინეთ ეს ძველათ გურჯის აზნაურნი ყოფილან, დიდებულის ჩემის ტახტის ერთგულნი მოსამსახურენი ყოფილან პაპით, ბაბუით, მამით, აწ და მარადის იქნებიან. ამათი სახელები: ავთანდილ, ლუკა, მიქაელ, კარალი, ბაღდასარ, გიორგი, მელქისეთ და ბასილ ისარლი. ახალციხის ძირ მოსახლე ყოფილან; ერთგულნი ყოფილან დიდისხნით აქომამდე პაპები ამათი, ბაბუები ამათი, მამები ამათი ციხეში დგომილან. ჯეხბანა ან ზარბაზნები რაც არის მანდ და ან რაც იქნება შემნახავნი, ზედამდგომელნი და მომართველნი და რიგის მიმცემნი, როდესაც იმერეთში ანუ სხვაგან ლაშქრობა იქნება, ზარბაზნები მოაწყონ და რიგი მისცენ ერთგულათ და გაისტუმრონ და ემსახურონ ჩვენს დიდებულს ტახტსა. აწ რომ ამ სამსახურსა აღგვისრულებენ, ჩვენც ეს გვფერობს: საცა ჩემი მოხარჯე მიაწევს და ან მოაწევს, მანდ ხელში ჩემი ბარათი აქვთ; რავარაც დაგვიწერია და ან ფერმანში გვიბრძანებია, ისრე აღასრულებთ. მხენი არავინ შეაწუხოს და არა აწყენინონ რა ამათ, რომლისა ამის ზევით სახელები გამოგვიცხადებია, მათს ოჯახებს განთავისუფლებით იმყოფებდეთ, ამიტომ რომ ამ სამსახურზედ ბეჯითად იმყოფებდნენ და დღესა ჩემსასა ნიგრძესა ილოცვიდნენ.

აწ ეს ჩემი ბრძანება უფროს კაცთა გამოუცხადეთ, რომ მათაც ჩემი ბრძანება ასე ბრძანებისამებრ აღასრულებდნენ, რომ არასფერ არ აწყენინონ, ან არ შეაწუხონ რამე საქმეზედ. ამ საქმისათვის წარმოვავლინე ეს ჩემი ომანის მეზრ უმაღლესი ბრძანება ათას ას ორმოცდა ათას რიცხვში. მარტის თორმეტს გასულს, ესრეთ ყურად იღევით მანდ მყოფნო. აწ ღვთით რომ მოგივიდესთ ეს ჩემი ბრძანება, ეს ზემოთ რომ კაცების სახელები გამოგვიცხადებია, მაგათ სახლს კარს და მამულს თვალ ყური დაყარეო, ბეჯიდათ მიხედეთ, როგორც გვიბ-

რძანებია ისე ჩვენი დიდებულიობისაგან, ერთ რამ შესაწუხებელი უდიერობით მიპყრობა არავინ გაბედოს. ვინც იქს და გაბედავს, ამაში ჩემი ბრძანება არ იქნება. მანდ, რომ ჯიზეიდრებს ხელში ბარათი შერიფი, უჭირავსთ, იმაშიაც ისე გვიბრძანებია და ჩემს ფერმანშიაც.

ასე გვიბრძანებია; ის დადის აზრითაც ამ ჩემი ბრძანებით გამოჩენილი არის, დაფთრებიც ასე მიცხადებს, აწ მანდ ახლციხეს ვინც იმყოფებით, დიდი თუ პატარა, ეს ჩემი ბრძანება ყველამ ყურად იღევით; ამ კაცებს უსამართლობით უდიერობა, ზულუმობა არავინ გაბედოს და უქნას ვინმემ, ან ახირებულათ არავინ რამე შეაწუხონ და არ გაცოდვონ ვინმემ. ყოველივე დაითხოვეთ, რომ არა მნებავს ამათ რამის წყენა მისდღეში, ჩემი ბრძანება ეს არის. ვინც ეს ჩემი ბრძანება გატეხოს და ჩემი ბრძანების უმორჩილო იქმნეს, რაც ჩემს უმორჩილებას ეკადრებოდეს, ისე სამართლის წიგნს დაეკითხეთ; რავარც ბრძანოს სამართლის წიგნმა: ახით საცემი იყოს, ჯოხი უსვით ახირებულიობით, რომ რამე ვინმემ გარდაახდევინოს, რამდენიც იყოს, ერთი ორათ გარდაახდევინეთ, და ამათ მიეცით.

სასიკვდილო თუ რამ დაუშავოს ვინმემ, დანაშაული კაცი თქვენს მოკალით, და არჩევით. ასე გვიბრძანებია და ასე ყურად იღევით, ეს კაცები რომ მე რამეზედ შემომახვეწოთ, რაც მიბრძანებია არ დამარხოთ, ეს ჩემი ბრძანება უსიკვდილოდ ჩემს საბრძანებელში არ დავაყენებ. ასე ყურადიღევით ყოველთავემ ჩემი ხოსრივანის ბრძანება გამომიცხადებია და ესრეთ ჯეროვნათ დაიჯერეთ თქვენ ყოველთავემ.

სულთან მამუდის ბრძანება არის და ზემოთ მისი თურა და ბეჭედი აზიის.

—

ეს ფირმან სულთან მაჰმუდისა, ბეჭედი დასმულია.

ფირმანში ნათქვამია, „თქვენ, ჩვენი ერთგული ხართ ისევე, როგორც თქვენი პამა, პაპის მამა, ისევე მამა თქვენიც ჩვენი ერთგული იყვნენო“.

მოგვითხრობს კიდევ, რომ ამიტომ გიძღვნიტ მადლო-
ბასაო, თქვენ ახალციხის მოსახლენი ხართ ქართველები (გურ-
ჯები) და თქვენი წინაპარნი ყოველთვის კადნიერად და სინდი-
სიერათ ასრულებდნენ თავიანთ თანამდებობას და მოვალეობა-
საო. ასეა ყოველგან, სადაც-კი ჭკვიანი და მოხერხებული კა-
ცები განაგებენ. ჭკვიან და დარბაისელ მოხერხებულ კაცს,
ვერავენ რას გაუგებს, თვით მოსისხარ მტერმაც-კი არა უნდა
იცოდეს რა და ავთა და მოუსაზრებელ პირთაგან-კი ეს ასე
არ მოხდება და ყოველ საქმის განძრახვათა ცნობას მტერი
წინათვე შეუტყობს. ამის მაგალითია ქართველთ ცხოვრე-
ბაში 1832 წ.,“ *).

სულთანის ფირმანი მოწმობს, რომ ისარლოვის გვარის
წევრნი ჩვენი ერთგულნი იყვნენ და არიანო. ჩვენ-კი ვიცით,
რომ მათზედ უერთგულესად იგინი ქართლ-კახეთ-იმერეთის
ერის და მეფეების ითვლებოდნენ. ამის მაგალითს წარმოადგენს
თვით ის გარემოება, რომ XVIII საუკუნეში, ქართველთ ტყვე-
თა პატრონათ და დამხსნელად ახალციხეში, თითქმის მარტოდ
ეს ხურსიძენი ითვლებოდნენ და რაც შვეეხება ფაშებისა და
ქართლ-იმერეთის მეფეების საქმეებს და მათ მომხრეობას, თით-
ქმის ერთად ერთ გულ-შემატკივრად ესენი ითვლებოდნენ. ამათ
მეტი ქართლის და იმერეთის მეფეების დამხმარედ სხვა არავინ
ჰყვანდათ და ოსმალის ყოველს ჩვენს სამტრო დასალუპ ცნო-
ბებს მეფეებს იგინი ატყობინებდნენ. ამათ ოსმალის ბევრი რამ
საჭირო საიდუმლო ამბები შეუტყობინებიათ ქართლის და იმე-
რეთის მეფეთათვის, რაც რასაკვირველია ყოველთვის საიდუმ-
ლოთ დაშთენილა. ქართლის მეფე და იმერეთის ბატონი ამი-
ტომ ხურსიძეებს დიდს პატივს აგებდნენ და ანიჭებდნენ. ოსმა-
ლის მთავრობა მათ ვერაფერს უტყობდა, ნაცვლად „ციხის თა-
ვობის“ ძველადგანვე ახალციხის ჯაბახანაც-კი მათ ჩააბარეს“
ე. ი. არტილერია. ასეთი თანამდებობა ეკავათ მათ და არ

კავკასიის აქტის V ტ. დ. ს. დოდაშვილის ცხოვრების ცნო-
ბები.

შეიძლება აქ არ განვიმეოროთ შემდეგი მარად მოსაგონი ცნობა ხსენებულის გვარისა.

ხურსიძეები საქართველოს მეფეების ისეთი პატივის მცემლები იყვნენ, რომ თვით ასპინძის ომის მეთაურობა სამცხიდა საიდუმლოთ პირ და პირ ხურსიძეებს და სხვა კათოლიკებთ ეკუთვნისთ, იგინი მეფე ერეკლეს საიდუმლოთ დიდათ ამხნევებდენ და სხვა და სხვა საჭირო ცნობებს აძლევდნენ, რომ იგი ოსმალთ წინააღმდეგ ამხედრებულიყო და ახალციხეზედ წასულიყო საომრად და უკანასკნელ ბრძოლით ახალციხე აეღო, რაც ქართველთ სამეფოს ძლიერებისთვის მეტად დიდი მნიშვნელობა ექმნებოდა. ამისთვის იგინი დახმარებასაც კი აძლევდნენ და სულით და გულით ენატრებოდათ, რომ ჯერეთ ახალციხე და მერე მთელი სამცხე-საათაბაგო ქართლ-კახეთის სამეფოსთვის შემოერთებინათ და მით გაძლიერებულიყო საქართველო. ახალციხის კათოლიკენი არამც თუ მარტოდ ამას ნატრობდენ, არამედ მათი უაღრესი შრომა და ღწვა იმასაც კი შეეხებოდა, რომ იმერეთის ყველა სამთავროები და სამეფო ქართლ-კახეთს დაკავრშირებოდნენ და ბოლოს ასეთის კავშირით ქართველი ძლიერი სამეფოც დაარსებულიყო. ამის თავდარიგი კათოლიკეში ყოველთვის მკაცრად განისმოდა მათ ჰატრებთაგან, რომელთაც კარგი ცოდნა ჰქონდათ, საქართველოს აწეწილს მდგომარეობასაც კარგად იცნობდნენ და მის საკურნებელ მაღამოს გზა და კვალიც იცოდენ, რის მოძებნას და შექმნასაც თვის მრევლს ყოველთვის ვალდებულებით ასმენდნენ. ამისთვის საჭირო იყო პატრების რჩევით ერთობა. ყველა ამ დანაწილებულთ ქართველთ შორის მხოლოდ მარტოდ ერთად ერთი ერთობა იყო საჭირო, მათ რომ ერთობა ჰქონოდათ, მაშინ ვერც ოსმალთი დასჯაბნიდა და ვერც სპარსნი. ქაროლი კახეთს ებრძოდა, ქართლი იმერეთს, იმერეთი სამეგრელოს, სამეგრელო აფხაზეთს, აფხაზეთი გურიას და ხშირად ყველა ესენი-კი სამცხე-საათაბაგოს. სამცხემ დიდი წვა და დაგვა გამოიარა, ამატომ ოსმალთს მონებაში მყოფნი ქართველნი ადვილად მიხვდენ ერთობის მნიშვნელობას. თავისუფ-

ლად მყოფ ქართლ-კახეთ იმერეთის სამეფოს ერთა-კი ვერაფერი შეიგნეს, რამდენათაც ქართლ-კახეთ-იმერეთის დაკავშირებას ახალციხის ქართველ-კათოლიკენი ნატრობდენ, იმდენი მოსაზრება მთელს ქართლ-კახეთ-იმერეთის ქართველთ არ ჰქონდათ. ოსმალის მონობის ქვეშ ყოფილ ქართველ კათოლიკეთ უფრო კარგათ ესმოდათ ერთობის მნიშვნელობა ვიდრე სხვათა. ოსმალს საქართველოს ყველა ქართველის ნატვრას მხოლოდ ეს შეადგენდა, რომ იმერეთს – ქართლ-კახეთი დაკავშირებოდა, ქართველთა ერთი მეფე გამოცხადებულიყო და ბოლოს ეგები სამცხე-საათაბაგოც დაეპყრათ, საქართველო ისევ გაერთიანებულიყო, ქართველთ ხმას გახმაურება და აღაღადება დაეწყო.

ამას ნატრობდენ ახალციხის ქართველთ-კათოლიკენი და ქართველნი და ამის იმედით სცხოვრობდნენ. მიტომ იტანდენ ოსმალთაგან მრავალ ნაირ ტანჯვას და ვაებას, მხოლოდ მიტომ რომ ბოლოს მაინც დავძლიოთ ჩვენი მოსისხლე მტერი ოსმალნი. ახალციხე ისევ საქართველოს დაუკავშირდეს, ჩვენს მეფეს, სამეფოს, ესევ ჩვენი ქალაქია, ქართველთა და აქაც ქართველთა ძალა განმტკიცდეს და ჩვენ კიდევ სახსარი მივსცეთ აქ გამაგრებას და მის ძალასო.

მაგრამ ჩვენდა საუბედუროთ, მათი ნატვრა ვერ ასრულდა, თავისუფლათ მყოფ ბედასლ ქართლ-კახელთ მეოხებით, რომელთაც იმერეთის ერის თხოვნა საქართველოს ნაწილ-ნაწილად დაყოფილ სამეფოების და სამთავროების დაკავშირების შესახებ უარი ჰყვეს და მით ჰგმეს ქართველთ დიდებულთ ბრძენ კაცთა და მუშაკთა დავალებანი. ყველა ამ მოსაზრებათა პირველ მნატვრელ და დამწყობათ ახალციხის კათოლიკენი და ხურსიძეები ითვლებოდნენ. ქართლ და იმერეთში ეს ყველამ კარგად იცოდა, მაგრამ საიდუმლოთ, არსად არავის რა გაუგია, მეფე ერეკლეს, ახალციხის კათოლიკეებმა და ქევხა კაცებმა აუწყეს, რომ ჯერეთ ანჰინძის ციხე აიღეთ, მერე იქიდან ახალ-

ციხესაც ადვილათ აიღებ, რადგანაც ასპინძის ციხე მაგარია და მის შემდეგ მთელს დასავლეთ საქართველოსაც ადვილათ დაიმორჩილებთო. პირველი საქმე და ძალა ის უნდა იყოს თქვენიო. ეს რასაკვირვილია ჭკვიანი მოსაზრება არის და ყოველივე კარგათაც მოხდებოდა. იმდოლი ქართველთ სისხლი უბრალოთ არ დაიღვრებოდა, მაგრამ ქართველთ ეწვიათ უბედურება, მეფე ერეკლეს უღალატა უპირველესად ზაქი-ჭამიამ და მეორე რუსის გენერალმა ტოტლებენა. ამათ დაიხვიეს მეფე ხელზედ და მოატყუილეს, რაის მეოხებითაც ასპინძას დიდი ძალი ქართველობაც გაწყდა და ყოველივე შრომა ქართველთა უბრალოთაც დაიკარგა. მეფე ერეკლემ ამაზედ ბევრი სტუქსა შვილი მაგრამ რადა დროს. გიორგი მეფემ იმ თავიდან სულ ასე ჯიბრით ექცეოდა მამას! რუსის გენერლის შესახებ საჩივარი იქმნა რუსეთში გაგზავნილი. გენერალი დასჯილ იქმნა ეკატერინა იმპერატრიცისაგან.

ყველა ამ უბედურს საქმეებს ახალციხის და ჯავახეთის ქართველნი მწუხარებით უმზერდნენ. 1770 წლების შემდეგ, ხურსიძეების გვარის ზოგიერთი წევრთა სამრეწველო საქმეს მოჰკიდეს ხელი და მის მეოხებით ქართლსა და იმერეთშიაც იწყეს მოგზავრობა. მგზავრობას, რასაკვირველია ვაჭრული ხასიათი ჰქონდა მიცემული, მაგრამ უმთავრესად საქმის მიზანი-კი სხვა-საც შეეხებოდა, ამ გარემოებით ხურსიძეებმა დიდად ისარგებლეს და ოსმალთ უეჭვოდ დაუახლოვდნენ როგორც ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე მეორეს, ისევე იმერეთის მეფი სოლომონ პირველს. ხურსიძეების დაახლოვება ერეკლე მეფეს და სოლომონ პირველთან ქართველობის მალამოდ უნდა მივიღოთ, რადგანაც ხურსიძეები ოსმალეთის ისეთნი ერთგულნი იყვნენ, რომელ ერთგულებაც მხოლოდ საქართველოს ერის ერთგულებათ უნდა ჩაითვალოს და მათის მოსისხარ საქართველოს დასალუპავ ოსმალისათვის-კი საღალატოდ, მტრობად და თითქმის გაცემათაც კი.

მაგრამ რა ვქნათ, ჩვენი ვალიც ასეა, ვინც ჩვენ შეგვიყვარებს ჩვენც მას შევიყვარებთ, ვინც ჩვენი ქვეყნის და ერის

სისხლს დაღევს, ჩვენც მისი სისხლის დაღევას მივესწრაფით. ხურსაძეების სამშობლოს სისხლს ოსმალოები სომდენ და მიტომ ხურსიძეებმაც სამაგიერო გადაუხადეს ოსტატურად, ეს რომ ამათ ასე არ ექმნათ, მაშინ ხურსიძეები საქართველოს მოღალატეთ ჩაითვლებოდნენ, მტრებად, მაგრამ არა, ამ პირებმა მთელი თავიანთი ოსტატური ძალ-ღონე მხოლოდ თავიანთისავე დაუძინებლის მტრის მონების ბრძოლას მოაწოდომეს, რასაც ოსმალნი ქართლ-კახეთს, იმერეთის დასაღუბად რამეს განიძრახებდნენ, ყველა ამ დასაღუპ მოვლენათა ცნობებს ხურსიძეები თავიანთ ტანჯულს საქართველოს საყვარელ თანამემამულეებს და მეფეებს დაწერილებით აცნობებდნენ. ამათ რომ ასე არ ექმნათ, მაშინ თქვენი მტერი, თუ ხშირად რა დაემართებოდათ სანაქებო გმირს ქართველებს, გონი ჩვენი სამშობლოცკი აეკლოთ მათ, აეღოთ გორი, თფილისი, მერე კახეთსაც დაიჭერდნენ და მის შემდეგ რაღა ფიქრი უნდა მთელ ქართლ-კახეთს დაღისტანთან გააერთიანებდნენ, მერე გათათრებასაც ადვილათ დაუწყებდნენ მაგრამ არა, ეს ასე ვერ მოხდა და ვერცარაოდეს მოხდებოდა.

სწორეთ ამ დროის პირებათ ჩვენ უნდა ვაწამოთ ის ხურსიძეები, რომელთაც 1733 წ. სულთან მაჰმუდისაგან სიგელიც მიუღიათ. ხოლო ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ იმ დროს ესენი ახალგაზდები იქმნებოდნენ და მის მეოხებით 1770 – 75 – 80 წლებსაც ადვილათ მოაღწევდნენ. ამ გვარის წევრთა ცნობების შესახებ ისევ თვით მათისავე საგვარეულო ცნობებიდამ ვისაუბრებ.

ზემოთ ხსენებულ ქართველ კათოლიკ ხურსიძეების შთამომავალს ახალციხეს საკმარისი ხმა და გავლენა ჰქონიათ და იგინი ყოველთვის თავიანთ ერის კვალად წარჩინებულ პირებად ყოფილან მიღებულნი. რასაკვირველია, ამ საპატიო პირებში მოჰყვება სახელები ზოგიერთის იმ პირებისაც, რომელნიც სულთან-მაჰმუდის მიერ ბოძებულს სიგელშიაც მოიხსენიებიან. მაინც ყოველ შემთხვევაში ვიტყვით, რომ მეფე ერეკლეს კარზედ ხურსიძეებთან დიდათ დაახლოვებული ყოფი-

ლა ლუკა ისარლოვი. ამავე დროს, იმერეთში, სოლომონ მეფის კარზედ იმყოფებოდა მელიქსედ ბატანჯანა – ისარლოვი, რომელსაც მეფე სოლომონის წინაშე დიდი ნდობა ჰქონდა მოპოვებული.

მეფე ერეკლემ ისურვა ლუკას სულიერად დაახლოვება სამეფო საქმეების გამო და საყოველთაოდ თბილისში დასახლება, ამიტომ მას მეფემ მშვენიერი ადგილები უბოძა და მასთან ფულიც გადასცა შენობის აღსაგებათ და ბაღების გასაკეთებლათ. ლუკამ თბილისში გააკეთა კარგი სახლი, გააშენა მშვენიერი ბაღები და თფილისში მიეცა ცხოვრებას. მეფის წინაშე ყოველს საქმეში ლუკა დიდს ნიჭიერებას იჩენდა. მეფემ იგი რამდენგზისმე ახალ-ციხეშიაც გაგზავნა ფაშასთან მოციქულად. ფაშასთან ლუკა მეფის მინდობილებას დიდის ერთგულებით და პატივით ასრულებდა. ლუკამ ვექილ-ელჩობით და მოციქულობით საკმარისი ერთგულება დაიმსახურა მეფის წინაშე, უკანასკნელ მეფემ მას ურჩია, რომ სამუდამოთ თფილისში დასახლებულიყოს და ცოლიც შეერთა. ლუკამ მეფის ბრძანება შეასრულა და მეუღლედ შეირთა თბილისის ქართველ-კათოლიკ-აზნაურის ნებიერიძი ქალა, ანნა, ეს ქალი თბილისში გაზრდილი იყო. ამ გარდმოცემაში მოხსენებულის ცნობებიდგან კარგად სჩანს, რომ ფირმანში მოხსენებული ლუკა ისარლოვი სხვა უნდა იყოს და ეს ისარლოვი სულ სხვა დროისა, ლუკა ისარლოვი ჩვენ ამ ლუკას და მის ძმების პაპად მიგვაჩნია. ახალ-ციხეში გარდასახლებას ძრეილ ერედეზოდა, როგორც ოსმალოს სამფლობელოში და ამიტომ იგი საყოველთაოდ თბილისში არჩევდა ცხოვრებას, რაღა ფიქრი უნდა, რომ სამცხე-საათაბაგელი ლუკაც თფილისში იცხოვრებდა, ქართველთ მეფის ქვეშევრდომობას მიიღებდა. ლუკას ასე დასახელება, მეფე ერეკლეს მიტომ ენატრებოდა, რადგანაც ლუკა ხურსიძის ბიძა ბასილა, იმ დროს, ახალ-ციხეში „ციხის თავად“, ანუ „ისარლად“ იმყოფებოდა და ე. ი. ახალციხის ციხის კარის მცველად, მძლეთ ვისაც მეტად დიდი ხმა და გავლენა ჰქონდა ახალ-ციხის ფაშების წინაშე, გარდა ამისა რომ ლუკას ახალ-ციხეში

დიდი გავლენიანი თანამდებობის ძმა ჰყვანდა, თვითონ ლუკა ისარლოვიც საუკეთესო, სანდო ქართველი პირი იყო ქართველთა მეფისა და საქართველოსთვის.

მეფე მას იცნობდა, როგორც ქართველთათვის გულ-შემატკივარს პირს, საქართველოს მოყვარეს და სხვანი. ამის მაგალითები ლუკას არა ერთხელ დაუმტკიცებია მეფის წინაშე. ამიტომ მეფე ერეკლე თავისს სამეფო საჭირო საიდუმლო საქმეებსაც-კი ანდობდა, თან ავალეზდა ქვეყნის საქმეში მონაწილეობის მიღებას. ლუკა ისარლოვი დიდი გულ-შემატკივარი იყო ქართველთა მეფობის და მიტომ იგი ყოველთვის მხურვალედ იღებდა მონაწილეობას ყველა საჭირო სამეფო საქმეში, ყველა დავლებადი იგი სრულს ჭეშმარიტებას იჩენდა, უსამზღვრო სათნოებას, რაც მაშინ მრავალთ დიდებულთა წინაშე ერთობ იშვიათი იყო, დამცირებული. ამიტომ მეფემ იგი რამდენ გზისმე ამგზავრა სპარსეთში შაჰის წინაშე ელჩათ, სადაც მას ერთ მგზავრობის დროს ბოლოც მოეღო. ამის გარდაცვალების რიცხვი 1794 წ. უნდა ეკუთვნოდეს. რადგანც 1795 წლის შემდეგ, ლუკა ისარლოვის ხსენება თფილისში სულ აღარა სჩას, თითქმის ისპობა საყოველთაოდ. ე. ი. სპარსეთში რჩება, იქვე კვდება. ამის ცხადი საბუთია ის გარემოებაც, რომ ლუკა ისარლოვისაგან დატოვებული ერთი ცნობა მხოლოდ წ. გვიჩვენებს, მის სიცოცხლის შემდეგი დროის ცნობა სპარსეთში უნდა ვეძიოთ, სადაც გარდაიცვალა კიდეც. ლუკას ჰყოლია ოთხი ვაჟიშვილი: გრიგორი, რომელიც ინდოეთში გარდასახლდა 1799 წ., ივანე, სტეფანე და პეტრე. ქალი სამი: ბარბარე, მაია და ნათელა. მაია მეფისთვის მეუღლე, ნათელა ქართველ კათოლიკ აზნაურის, მეფე სოლომონის ნაზარის დათიაშვილის მეუღლე ქუთაისს. ბარბარე მეუღლე დინიბეგოვისა. როგორი ჭკვიანი კაციც ლუკა ყოფილა, როგორც ამას ჰყვარებიათ თავის ერი და მისი ბედნიერება, სწორეთ ისეთივე ყოფილან მისი შვილები, თუ კაცი და თუ ქალი, მაგალითებრ, ლუკა ისარლოვის ქალი ბარბარე ჭკვიანი მანდილოსანი ყოფილა, კარგად მომწრე ქართველთა მეფობისა და მასთან სამეფო

სახლშიაც იგი ხშირად დაიარებოდა ბატონის ქალებთან. ბარ-
ბარეს ბევრი რამ ძველებული ამბები ხსომეზია, ნამეტურ ერეკ-
ლე მეფის შესახებ. 1840 წლებში, ამ ქალს თავისი ძმის წუ-
ლისთვის აი რა საყურადღებო ამბავი უამბნია, რომელ ამბე-
ზიც სხვა ძველ მოხუცებულებსაც შეუმოწმებიათ და ჭეშმარი-
ტებათ უღვიარებიათ ამ ქალის ნაამბობი ცნობები.

იმ დროის ქართველ ქალთა ვითარების შესახებ უნდა
ითქვას, რომ იგინი თავიანთ დროის კვალად იზრდებოდნენ.
ყოველი მათგანი იყო მწიგნობარ და მტრფობელ ქართველთ
ცხოვრების, ნამეტურ ასეთ დარგით იყვნენ აღვსილნი ლუკა
ისარლოვის ქალები, რომლის ერთმა, ანნამ შემდეგ დროს, შე-
სამჩნევი სახელი და ღირსება დაიმკვიდრა.

„ლუკა ისარლოვი მეფე ერეკლესთან ძრიელ ხშირად დაი-
არებოდა, ხან მუდამ დღეც-კი, მეფესთან დიდათ დაახლოვე-
ბულ იყო, მეფეც დიდს პატივს ანიჭებდა. ერთხელ, ლუკა
მეფის სახლში გიახლათ და იქიდან შინ ძრიელ გაჯავრებული
დაბრუნდა, ჩვენ, ქალებს, ყველას გვეწყინა და შევკრთით, მაგ-
რამ მიზეზი ვერა გავიგეთ რა, მეორე დღეს-კი შევიტყვეთ,
რომ ლუკა ძრიელ გაეჯავრებინა ოსეფა ყორღანოვს, დარეჯან
დედოფლის მილახორს (Начальникъ конюшнѣй) მიზეზი გა-
ჯავრებისა იყო შემდეგი: დარეჯან დედოფლის წინაშე მილა-
ხორი საკმარისად პატივცემულ იყო და მიღებული. ამ გარე-
მოებით იგი დიდათ სარგებლობდა. შეუბრალებლად სჩაგრავდა
სხვა და სხვა თავად-აზნაურის შვილებს. ქალაქის ხალხი ხომ
ფეხ ქვეშ ჰყავდა გაქედილი. ყორღანოვის ასეთს საქციელს
ლუკა ისარლოვი ვერ იტანდა. იმ დღეს, სამეფო სახლში,
ლუკას და მილახორს ლაპარაკი მოსვლოდათ, მილახორს რა-
ღაც უკადრისი სიტყვები დაეხარჯა, ამაზედ თურმე სასტიკათ
შელაპარაკდნენ, ლუკამ მილახორის უზრდელობა და არა კად-
ნიერი სიტყვები და საქციელი ვერ აიტანა, ამიტომ მილახორი
ხმალში გაიწვია. ვერ გაბედა მილახორმა ხმალში გასვლა, ამის
შემდეგ, ერთ დღეს, სამეფო სახლში, კიდევ შეხვდა მილახორს

ლუკა, იქ ლაპარაკი კვალად მოუხდათ, ლუკამ ლაპარაკი ვე-
ლარ აიტანა და მილახორს მრისხანებით შემდეგი სიტყვა
უთხრა““

– „შენ გეუწყებოდეს, რომ ფრთხილად იყო, თორემ მე
არ შეგარჩენ, შეგანანებ. ახალციხიდან იანიჩრებს დავიბარებ,
შენის სახლიდან ღამე ჩუმად მოგიტაცვენ, ოსმლეთში გიკრავ
თავს და გაგყიდნი, გეუბნები, რომ მისამარ ეს არ მიქმნია, შენ
შენს უზრდელს საქციელს და უსამართლობას სხვებთან თავი
გაანებე, თორემ ინანებ.

– ბარემ აქვე გავათავოდ შენი მუქარა თუ კაი დედის
შვეილი ბძანდებით, მიუგო ყორღანაშვილმა.

– ძრიელ კარგი, ეხლავ გავათავოთ საქმე, მე შორს აღარ
წავალ, ხმაღში გამობძანდი, კოკა წყალზედ უნდა გატყდეს,
გავათავოთ საქმე, სიტყვა სწორი, მართალი და ვაჟკაცური უნდა
იყოს. მრისხანეთ მიუგო ლუკამ.

მილახორი ძრიელ შეშინდა და უამისობა მისგან არც შეიმ -
ღებოდა, რადგანაც იმ დროს, ახალ-ციხეში სცხოვრებდა, რო-
გორც ზემოთა ვსთქვით, ბასილა ისარლოვი, რომელიც იმ დრო-
საც-კი იანიჩრების უფროსად ითვლებოდა, ამ ბასილას იანიჩ-
რებზედ ისეთი გავლენა ჰქონდა, რომ როდესაც ბასილა ახალ-
ციხის ციხიდან გადმოდგებოდა და იანიჩრებს დაუძახებდა და
ჰკითხავდა რამეს, იანიჩრები იმ წამშივე გაიკრძალებოდნენ მისს
წინ და სულ განაბულები უსმენდნენ მისს ბრძანებას. ყოველს
სიტყვას უტყუვრად ასრულებდნენ.

მისი ხმა ეხლაც-კი ყურებში მაქვს ცოცხლად, უთქვამს
ლუკას ისარლოვისთვის 1840 წელს, ერთ მოხუცებულს, ახალ-
ციხელ ქართველ კათოლიკე, სტეფანე იზმირილიანს.

„ბასილა ჩვენი ალაც იყო და ფაშაცაო“.

ამავე მოხუცებულს კარგად უამზნია მისთვისვე ისარლო-
ვების საგვარეულო ზარზმის ტაძრის გარემოება, ახალ-ციხის
ციხის ამბავი და სხვა, გარდა ამის უსაყვედურნია ლ. ისარ-
ლოვისთვის, რომ თქვენ სამშობლო მხარეს და საგვარეულო
ზარზმის ტაძარს რათ ივიწყებთო. ამ მოხუცებულს კარგად ხსო-

ვნებია ბასილა ისარლოვი, რომელიც XVIII საუკუნის ნახევრის შემდეგაც ახალციხეში ისარლათ ყოფილა და რომელ ისარლი ბასილას ცნობა მთელს ქართლს და კახეთშიაც კარგად სცოდნიათ. ბასილა ყოველთვის დიდს დახმარებას აძლევდა ქართლ-კახეთის მეფეს და იმერეთისას, ოსმალს ყველა საჭირო ცნობებს საიდუმლოთ ატყობინებდა, უნდა ითქვას, რომ ეს გარემოებაც არ ავიწყდებოდა მილახორს და მიტომაც იყო იგი შიშში ჩავარდნილი.

ლუკას და მილახორის ამბები დედოფალმა კარგად იცოდა, მეფე ერეკლეს დაავალა, რომ ლუკა ისარლოვი და მილახორი ეგები მოარიგოვო, შერიგდნენო. მეფემ დედოფლის სასიამოვნოდ ლუკა ისარლოვს მილახორთან შერიგება სთხოვა, ლუკამ მეფის ბრძანება და დავალება სიამოვნებით მოისმინა და მოახსენა, – „დიდის სიამოვნებით, მეფეო, მე, თქვენს ბრძანებას შევასრულებ, მხოლოდ იმ პირობით, რომ მილახორმა თავის უზრდელობაზედ ხელი აიღოს, თავი გაანებოს, სხვებს უზრდელად ნუ ექცევა, მასთან ბოდიშიც მოიხადოს და პირობაც დადოს, რომ დღეის შემდეგ სხვა დარბაისელთა კაცთა დევნას და შეურაცხყოფას თავს გაანებებს, მაშინ მე მზათ გახლავართ თქვენი ბრძანება შევასრულო, თუ არა და მე ეგ ხმალში გამოვიხმე თუ კაცი გახლავსთ, გამოვიდეს.

მეფემ ყორღანაშვილი დაიბარა, ყოველივე უბრძანა.

ლუკა ისარლოვი თანახმა არის შეგირიგდეს, მხოლოდ იმ პირობით, თუ დღეის შემდეგ, შენ უკეთ მოიქცევი, მასთან ბოდიშსაც მოიხდი, თუ არა და იგი არ მოგეშვება, როცა იქმნება და სადაც იქმნება ხმალში გაგიწვევს. სამაგიეროს გარდგიხდის, არ ვიცი ის რათ გებრძვის ასე, ხმალში რად გიწვევს. ისევ მორიგება და ბოდიში გირჩევნიან მოიხადო. უბრძანა მეფემ.

ყორღანოვმა თანხმობა განაცხადა.

ბოდიშს მოვიხდიო, მალე ლუკა ისარლოვიც გიახლა სა-მეფო სახლში. ყორღანოვმა ბოდიში მოიხადა, მეფემ მილახორი და ლუკა ისარლოვი დედოფალთან წაიყვანა და მოახსენა:

ლ. ისარლოვი და მილახორი შევარიგე.

ერთის მხრით მეფე ერეკლეს ლ. ისარლოვის ასეთი სისასტიკე ძრიელად მოსწონდა და მილახორს ამტყუნებდა, რადგანაც მეფეს ამის ჯავრიც სჭირდა. მეფემ ლ. ისარლოვის მრისხანებაში სრული სიამოვნება ნახა. ვაი ჩვენი ბრალიც ის კაცი, ვინც ავღანისტანს და ინდოსტანს შაჰნადირის ლაშქრის მთავარ სარდლად იმყოფებოდა, ვისაც ვერავინ იმორჩილებდა, ის დაამორჩილა ადვილად მხოლოდ მოხუცების ჟამმა.

ლუკა ისარლოვმა მილახორს აპატივა, შეურიგდა, ამიტომ ეს დედოფალს ძრიელ ესიამოვნა და ნიშნად სიამოვნების ლ. ისარლოვს და მისს მეუღლეს დიდს პატივს აგებდა, ყოველთვის ეხმარებოდა, ლუკას მეუღლე ანნას.

მეფე ერეკლემ 1786 და 1793 წლებში, როგორც ზემოთაც ვსთქვით, ლუკა ისარლოვი მესამედ სპარსეთში გაგზავნა, შაჰთან ელჩათ. შაჰთან დიდი ძალი საჩუქრები გაატანა, ლუკამ სპარსეთში თან გაიყოლა თავის პატარა შვილი გრიგოლიც, თეირანში ჩავიდა, შაჰი ნახა და საჩუქრები მისცა. იქ ყოფნის დროს ლუკა ისარლოვი ავად გახდა და თეირანში გარდაიცვალა. თეირანიდან მარტოდ გრიგოლ ისარლოვი დაბრუნდა საქართველოში. მეფე ერეკლე ძრიელ შეწუხდა ლუკა ისარლოვის გარდაცვალების გამო. ლუკას მეუღლეს ამიტომ დიდი პატივი და დახმარება უბოძა, ასეთივე პატივით ეხმარებოდა ლუკას სახლობას დარეჯან დედოფალი, მეფე ერეკლეს სიკვდილის შემდეგ, დარეჯან დედოფალი მფარველობდა, რადგანაც დედოფალმა კარგად იცოდა, რომ ლუკა ისარლოვი მეფე ერეკლეს ერთგული მსახური იყო. მის ერთგულ სამსახურის-გულისთვის თეირანში გარდაიცვალა.

ლუკას მეუღლეს ანნას თავის შვილებით მაზლები ახალციხეში იხმობდნენ საცხოვრებლად. ახალციხეში გარდასახლებას იმერეთში მყოფი სიძეც ითხოვდა, მაგრამ ეს ქალი თბილისს ვერ შორდებოდა, ახალციხეში უძნელდებოდა გარდასახლება, ოსმალთა ჩვეულებას ვერ ეთვისებოდა, იქ ქართველ

ქალები ოსმალურად პირ-დაფარულნი დადიოდნენ. მეტი რა გზა ჰქონდა, თბილისში დარჩა და სცხოვრებდა. უკანასკნელ წ. შემთხვევამ იგი სასტიკათ შეაშინეს, მიტომ გზა მონახა, ურემი დაიჭირა და ახალციხეს გაემგზავრა, იქ გარდასახლდა თავის წვრილი შვილებით. იმ დროს, ქუთაისში, მეფე სოლომონის კარზედ მსახურებდა ნაზირათ ქართველ კათოლიკე ცნობილი აზნაური დათიაშვილი, რომელსაც ჰყვანდა ცოლად ამის ქალი (ნათელა) ნატალია, ანნამ ახალციხიდან მალე მოახერხა და ქუთაისს გარდასახლდა თავის სიძესთან. ამ ქალის გარდასახლების ამბავი სოლომონ მეფესაც ეუწყა, სოლომონმა გარდასახლებულთ დიდი პატივი აგო, იცოდა მათი ვითარება, ამიტომ დაუნიშნა ულუფა და მისს გარდა ანნას პატარა ყმაწვილებსაც ძრეელ ხშირად ინახულებდა. ანნა თავის შვილებით თითქმის ყოველს კვირას დაიარებოდა სამეფო სახლში, სასახლეში ყველა პატივით ეპყრობოდა, თვით დედოფალი მარიამიც: მეუღლე სოლომონ მეფისა ისეთი პატივისმცემელი გახლდათ ანნასი, რომ იგი ყოველთვის საიდუმლოებასაც-კი გაანდობდა. თვით ანნაც ჭკვიანი დედაკაცი ყოფილა და მასთან ექიმობის მცოდნეც. იყო დიდი გულ შემატკივარი იმერთის მეფის და დედოფლის და მართალი მტრფობელი იმერთ დამოუკიდებელის ცხოვრებისა.

დედოფალი უშვილო, იყო და ანნას საიდუმლოდ გაენდო, იქმნება ქუთაისს, თქვენმა პატრებმა, ან სხვა პირებმა უშვილობის წამალი იცოდნენო, ეგები მეშველოს რამე, ვიწამლო და შვილი მომეცესო. ეს ამბავი ანნამ, რასაკვირველია, საიდუმლოდ შეინახა მათ სიცოცხლემდე, ზომებიც იხმარა, მაგრამ მკურნალობით-კი ვერა უშველა რა.

მეფე სოლომონს ანნას პატარა შვილები ისე უყვარდა თურმე, რომ ერთს ყმაწვილს სტეფანეს, ყოველთვის ასე უწოდებდა:

– „ჩემი პატარა სტეფანე, ჩემი პატარა ისარლი“.

ერთხელ მეფე აჯამეთის ტყეში ნადირობდა, იქ მათ მოართვეს ერთი მშვენიერი კალათა, კარგის ნუზგარის ხილით სავსე,

მეფემ რამდენიმე ცალი აიღო და დანარჩენი თანამხლებელთ
გარდასცა და უბრძანა:

„ეს შემინახეთ ჩემი პატარა სტეფანესთვის, რადგანაც იმას ეს
ძრეულ უყვდრს“.

მარლაცა და მეფემ შინ მისვლის შემდეგ, ხსენებული კა-
ლათა პატარა სტეფანეს გაუგზავნა. აი ასე პატივს სცემდა სო-
ლომონ მეფე ისარლოვის ოჯახს. ესენი ქუთაისში სრულს ბედ-
ნიერებაში იყვნენ. უკანასკნელ ანნამ, როგორც თბილისელმა
ქალმა განიძრახა თბილისში გარდასახლება და თავისს საკუთა-
რის დაქცეულის სახლ-კარის განახლება. მეფე სოლომონმა ამ
ქალს ქუთაისს დარჩენა სთხოვა, მაგრამ მან ნატვრა განუცხა-
და მეფეს, რომ 1795 წ. შემთხვევისაგან თბილისის მამულები
სულ დამექცა და მიტომ გიახლებით, რომ დაქცეული სახლ-
კარი აღვადგინოვო.

მეფემ ნება დართო, საგზაო საგძალი მისცა, თან კაცები
დაუნიშნა, რომელთაც უნდა ჩაეყვანათ თბილისში. 1796 წ.
ანნა უკვე დასახლდა თბილისში და მალე თავის დაქცეულ
სახლ კარის შენებაც დაიწყო. მეფე ერეკლე ცოცხალი იყო ამ
დროს. ამას გაახსენდა ლ. ისარლოვის ამაგი და მისი სიკვდილი
სპარსეთში და მიტომ ქვრივს კაი დახმარებაც მისცა. ასევე
მფარველობდა დარეჯან დედოფალი და ყოველნაირს დახმარე-
ბას უჩენდა. ოჯახი როგორც იქმნა მოაწყეს. მცირე ხნის შემ-
დეგ მეფე ერეკლე გარდაიცვალა, ამის შემდეგ ლ. ისარლოვის
ოჯახის ცხოვრების სურათიც შეიცვალა. გიორგი მეფე თავისს
დედინაცვლის ჯავრით ისარლოვის ოჯახს გადაეკიდა და დევნა
დაუწყო. ამაზედ დარეჯანსა და გიორგის უსიამოვნებაც მოუხ-
დათ. ერთ დღეს გიორგი მეფემ ლ. ისარლოვის ქვრივი და
მისი ვაჟი გრიგოლი დაიბარა და შემდეგი გარდასცა:

– როცა ლუკა ისარლოვი სპარსეთში წავიდა, მაშინ ეს
გრიგოლიც თან წაიყვანა. მეფემ შაჰთან დიდი საჩუქრები გაატანა.
ლუკა იქ მოკვდა, თბილისში ვედარ დაბრუნდა, აქ მარტოდ
გრიგოლი მოვიდა. იმ საჩუქრების ანგარიშის საქმე მე არ ვიცი,

ამიტომ გთხოვთ ანგარიშის მოცემას, თორემ ყოველივეს გადა-
გახდევინებთ, წაგართმევთ ყველა სარჩო-საბადელს.

ისარლოვის სახლობა ამაზედ გაჰკვირდა და ნამეტურ გრი-
გოლი, ანნამ მიუგო:

– ჩემი ქმარი სამეფო სამსახურისთვის თეირანში გარდაიც-
ვალა, ის აქ არ მოვიდა, მარტო გრიგოლი მოვიდა, მეფე ერეკლემ
ჩემი ქმრის სიკდილი მწუხარებით მოისმინა. სამძიმარი გვით-
ხრა, მის გარდა წყალობაც მოგვცა, შემდეგაც არ მოუკლია
თავის უხვი მფარველობა, თუ რამ ანგარიში იყო გასასწორე-
ბელი და საჭირო, იმას ის მოვგთხოვდა. მეფე ერეკლე გარდაი-
ცვალა და აბა ჩვენ რა მოგახსენოთ, რა ანგარიში მოგცეთ,
რა პასუხი უნდა გაგოთ, როცა ამის შესახებ, ჩვენ არც არა-
ფერი ვიცით.

მეფემ არ შეისმინა ამ ქვრივის პასუხი და მიუგო.

– ჩემი საქმე არ არის, მე ყველაფერს გადაგახდევინებთ,
გეუწყებოდეთ, ასეა ჩემი ბრძანება. გაიგეთ და შეიტყეთ, ანგა-
რიში წარმოადგინეთ.

მართლაცა და ამის შემდეგ გიორგი მეფემ ამ ოჯახს დევნა
დაუწყო, ბოლოს მამულებიც-კი წაართო, უკანასკნელ საქმე
ისე მოეწყო, რომ ახალგაზრდა გოგო დააპატიმრა და მისს დე-
დასაც სასტიკათ სდევნიდა. ეს ამბავი ბევრს წარჩინებულს პირს
ეწყინა, მაგრამ მასთან ვინ რას გააწყობდა, არაფერს.

როგორც ვიცით, გიორგი მეფე დიდი ღვთის მოყვარე
კაცი იყო, იგი დიდი სიბრალულის მექონე იყო. სიმართლე
ძრიელ უყვარდა, ფული და ოქრო ისე სძულდა, რომ ფულს
მინამ კვერცხის საპნით კარგად არ გარეცხავდენ, მინამდის
იგი ხელში ფულს არ აიღებდა, რადგანაც ფული მიაჩნდა ცოდ-
ვის ნიშნად, იტყოდა ხოლმე, რომ სულ ფულისთვის ხდებოა,
კაცის კვლა, ღალატი ქვეყნისა, გმობა ღვთისა და სხვაც ასეთ-
ნი ამ გგარნი და ნუ თუ ასეთი ჰაზრის მეფე ისარლოვის მეუღ-
ლეს ისე უდიერად მოექცეოდა და დაარბევდა, არა გვგონია:
ეს ამბები მოგონებულია მტრობით ქვეყნის ამრევთაგან. გი-
ორგი მეფე მართალია არ იყო დიდი ჭკვიანი მეფე, მაგრამ

ვერც იმას ვიტყვით, რომ ეს ღვთის მოსავი კაცი თავის ქვე-
შევრდომების ანიაგებას სჩადიოდა და ისიც ნამსახური კაცის
მეუღლის, რომელთაც მეფე ერეკლეს კარზედაც ემსახურნათ.
ეს სულ სხვა და სხვა მტრების წყალობა უნდა გახლდესთ, და
მართლაც მეფე გიორგი თუ რამე უდიერობას ჩაიდენდა ისარ-
ლოვის ქვრივის წინაშე, ეს იქმნებოდა სხვების ბრალი და მი-
ზეზეები. ამიტომ გიორგი მეფის უდიერობა არ არის შესაწყნარი-
სი. იგი თავის სამეფოში უდიერად არავის ეპყრობოდა, მისი
სახლის კარი ყველასთვის ღია იყო, მისი ნახვა ყოველ დღე
შეეძლოთ თვით გლეხ-კაცებს. ამის მაგალითს ამტკიცებს არა
ერთი სიგელ-გუჯარი და მომხდარი საქმეები, ნამეტურ კახელთ
ყმა გლეხის საჩივარი თავის მებატონე ანდრონიკაშვილზედ.
მეფემ მოურავს ასე მისწერა: უთხარ მაგ ვაჟბატონს, რომ ამ
გლეხის დევნას თავი გაანებოს, თორემ ამოვალ მანდ და დე-
დამიწის პირიდან ავგვიო“. განა შესაძლებელია ასეთი პირის
უდიერობის დაწამება? ეს სულ სხვების ენით არის მოხერხე-
ბული. სულ მეფის ექვიანობა გახლავსთ და ჭორები.

ამ დროს, თბილისში, ჩამოვიდა ახალ-ციხის ფაშისაგან გა-
მოგზავნილი მიციქულად მუთი ბეგი და თან წერილი მოუტანა
ფაშის. ფაშა მეფე გიორგის წერილს სწერდა და ატყობინებდა
ზოგიერთ თავად-აზნაურთა გვარსა და სახელებს, რომ ეგენი
მიწვივენ მე, რაიმ ოსმალს ჯარით ქართლის გზით თბილისში
შემოვიდე და ავიღოვო, ამისთვის ეგენი დახმარებასაც მპირდე-
ბიანო. მეფემ შეისმინა წერილის ცნობა და მუთი ბეგის სიტყვა
და მაშინათვე აღნიშნული პირები დააპატიმრა და დასაჯა. ეს
ფაქტი მართალია. ქართველთ ძრიელ სძულდათ მეფე გიორგი
და მის ტახტიდან ჩამოგდებას და განთავისუფლებას დიდათ
ნატრობდნენ. მუთი-ბეგი თბილისში, მეფე გიორგის კარზედ
დარჩა რამდენსამე ხანს. ამ ბეგს მიმართა ისარლოვის ქვრივმა
ანნამ, მეფე გიორგის დევნა აუწყა და თან დახმარება მოსთ-
ხოვა. მუთი-ბეგი ამ ქალს კარგად იცნობდა და თან ბასილა
ისარლის საქმეებიც იცოდა. ამიტომ მუთი ბეგმა მეფე გიორგის
ამ ქალის და მისს შვილების თავასუფლება სთხოვა. ბეგმა აუწ-

ყა მეფეს, რომ ეს პირნი ოსმალს ქვეშევრდომად ითვლებიან და ამათი შეწუხება რომ ახალ ოსმალეთის მთავრობამ გაიგოს, ეს დიდათ ეწყინებათო. მეფე გიორგიმ მუთი ბეგის სიტყვა შეისმინა, გრიგოლი პატიმრობიდან გაანთავისუფლა და მისს დედას დევნასაც თავი ანება.

ეს ქალი თავის შვილებით თბილისში აღარ დარჩა, მუთი ბეგმა მფარველობა გაუწია და თბილისიდან ახალციხეში გაგზავნა, თან სელიმ-ფაშასთან წერილი გაატანა და აცნობა გიორგი მეფისგან მათი დევნა და შეწუხება. ესენი მივიდნენ ახალციხეში, ფაშას გარდასცეს წერილი და თან თავიანთ მდგომარეობაც აუწყეს. ფაშა დახმარებას დაჰპირდა, რომ მფარველობას აღმოგიჩენთ და მეფე გიორგის ვსთხოვ, რომ ყოველივე წანართმევი დაგიბრუნდესთო. ესენი დაიმედდნენ. ახალციხეში დასახლდნენ ბასილა ხურსიძესთან, რომელიც იმ დროს, „ციხის თავად“ იყო, ანუ „ისარლათ“ იმყოფებოდა.

ბასილა უძევო იყო და მასთან ხნიერი, ამის სიკვდილის შემდეგ „ისარლობა“ უნდა გადასულიყოს მის ძმის ლუკას პირველ შვილზე – გრიგოლზე. ბასილამ უთხრა გრიგოლს: რომ კანონით ისარლობა შენ გეკუთვნის ჩემის სიკვდილის შემდეგო. ბასილ ისარლიმ თავის ძმის წულები ახალ-ციხის ფაშას კარგად გააცნო. ისარლოვებს გააცნო აგრეთვე იენგიჩრების საქმე, ისარლის თანამდებობა და სხვაც ბევრი რამ საჭირო გარემოებანი, რაც-კი ამათ მომავალში მოუწოდებოდათ ოსმალთა სამსახურში. ლუკას მეუღლეს ახალციხეში ცხოვრება კიდევ გაუძნელდა, ვერ ეხერხებოდა, ოსმალური, ანუ თათრული წეს-ჩვეულება ძრიელ სძულდა და ამიტომ მცირე ხნის შემდეგ 1799 წ. ისურვა ქუთაისში კვალად გარდასახლება. ბასილა არ უშვებდა თავისს რძალს, მაგრამ მაინც იმეცადინა და ფაშისაგან დროებითი ნება აიღო. იქ, ჩემი ქალის სანახავად მივალო. ფაშამ ნება მისცა და ქუთაისში გაისტუმრეს, თან კაცებიც გააყოლეს. ამ ქალმა აუწყა ფაშას და ბასილას, რომ მე თბილისში არ წავალო, თორემ გიორგი მეფე დიდს ხარჯს მომცემს და დამსჯისო.

ისარლოვის სახლობა გადავიდა ქუთაისს და დასახლდნენ თავისს სიძე, მეფე სოლომონ მეორის ნაზირს დათიაშვილთან. მეფე სოლომონს აცნობა დათიაშვილმა თავისს სიდედრის კვალად ქუთაისში მისვლა, მეფეს ესიამოვნა და წყალობა აგო, რადგანაც მეფეს დათიაშვილი ისე უყვარდ, რომ როცა-კი მეფე დაწვებოდა და დაიძინებდა, მაშინ მეფეს თავით დათიაშვილი უნდა სჯდომოდა მღვიმარე, სხვა ვერავის ენდობოდა. ასეთი ნდობა ჰქონია სოლომონ მეფეს იმ დროის ქუთაისის ქართველ-კათოლიკობის. აქ ხსენებულ ქართველ კათოლიკ-მეფის ნაზირს დათიაშვილს ხალხი „ლუკი ნონიასაც“ ეძახდნენ, როგორც კარგს, მოხერხებულ, დამჭერ-მდევენელი ლეკებისა. ისარლოვის ქვრივის ქუთაისში მისვლის და დასახლების მცირე ხნის შემდეგ, სოლომონ მეფესთან თბილისიდან სამეფო საქმეების გამო ამოვიდა გიორგი მეფისაგან გამოგზავნილი სარდალი დიმიტრი ორბელიანი. დიმიტრი ორბელიანი ქუთაისში რამდენსამე ხანს დაშთა და ამ ხნის განმკლობაში მან ცნობა შეიტყო, რომ ლუკა ისარლოვის მეუღლე ქუთაისშიაო. ეს ქალი ნახა, ესაუბრა და შემდეგ უთხრა – მეფე გიორგი ძრიელ სწუხს მაზედ, რომ მან უმიზეზოთ დაგსაჯათ თქვენ, შემდეგ ყოველივე შეიტყო და დღეს დიდად სწუხს, თქვენ თუ თბილისში დაბრუნდებით და თქვენს სახლ-კარს მოუვლით, ის დიდს დახმარებას მოგცემთ, მამულებს დაგიბრუნებსთ, თქვენი მომხრე იქნება. ამის სიტყვას მე თვით მოგცემთ, ოღონდ გაზედეთ და თქვენს მამულებზედ დაბრუნდით, თბილისს იცხოვრეთ. ეს სულ სხვების ბრალია. მართლაც და რაღა ფიქრი უნდა, რომ სხვების ბრალი უნდა ყოფილიყოს.

ისარლოვის მეუღლე უარს ეუბნეოდა ასე:

– ვერ წამოვალ, მეფე გიორგის სასჯელის მეშინიან, ის ჩვენ გვმტრობს. არ შემიძლიან, ვერც გამიგია მისი მტრობის მიზეზები რა არის? თვითონ ქრისტე მოსილი მეფე ბძანდება და ნეტა ვინ აღელვებდა მას ჩვენზედ? დ. ორბელიანმა აუწყა ბევრ ნაირი დაპირება, მისცა იმედი თავისუფლად ცხოვრების და მამულების დაბრუნების. შემდეგ უთხრა: მე ძრიელ მწყინს,

რომ მეფე ერეკლეს მსახურ ლუკა ისარლოვის მეუღლე და შვილები სხვათა მეფის კარზედ აყვნენ და არა სამშობლო ქალაქსა და მეფის წინაშეო. თქვეწ დაბრუნდით თბილისში და მე ვარ თქვენი თავდები, რომ მეფის წინაშე პატივით იქმნებით მიღებული და დაჯილდოვებულიო, მისი წყალობა და მფარველობა არ მოგაკლდებათო.

დიდათ სცდებოდა თ. დ. ორბელიანი, რომ იმერეთის სამეფოს ქართლ-კახეთის სამეფოსთან უცხოდ სთვლიდა. განა ქართლ-კახეთის სამეფოსაგან იმერეთ უცხოების რა ეცხო გარს, არაფერი, უცხონი იყვნენ თვით ქართლ-კახელნი და სამეფოს მოწინავე პირნი, რადგანაც ადრიდგანვე უარი ჰყვეს იმერთ მუდარება ერთობისათვის-გაერთიანებისათვის. აი ასე ესმოდათ ჩვენთ წინაპრებთ ურთიერთის მნიშვნელობა და ვინაობის ცოდნა, რომ ქართლის მეფის მოციქული იმერეთის სამეფოს ქართლისაგან უცხო სამეფოდ აღიარებდა. ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ დიმ. ორბელიანი თავის დროის კვალად წარჩინებული ოჯახის შვილათ ითვლებოდა, მწიგნობარ კაცად. იგი მამა იყო პოეტის გრიგოლ ორბელიანისა. წარმოიდგინეთ, როცა მწიგნობარ პირნიც კი უკანასკნელ დროს საქართველოს ისტორიის ცოდნით ასე დაბნელებულნი იყვნეს, რომ ქართლი-იმერეთისაგან ვეღარ გაერჩიათ, გიორგი მეფეს რაღას ვამტყუნებთ, აქ არც ერეკლეა დამნაშავე და არც გიორგი, სულ ასეთი გმირები გახლავნ დამნაშავენი და საქშის ამრევ-დამრევნი. ეს რომ ცხადია და ჭიმმარიტი ამას ცხადათ ამტკიცებს თვით მათი დღეინდელი მდგომარეობა, მთელს საქართველოს თავად-აზნაურის შვალებში ერთმა არ იცის საქართველოს ისტორია? ესენი ამის ცოდნას არც საჭიროებენ. პ. იოსელიანმა ერთხელ სამართლიერად სთქვა შემდეგი: ადრიდგანვე ერთობა დაკარგულ გვარის შვილები ვეღარ მოდიოდნენ თვის ცნობასა და ცნობიერებაზეო. ერთობის დამკარგველი ძალა გახდა მათ ცნებერების გამათახსირებლათაცაო. ამიტომ ამაო იყო ს. ლეონიძის ღაღადება ქართლ-კახეთ-იმერთა დაკავშირებაზეო. ჭქმმარიტად რომ ეს ასე გახლავთ, დღეს და ჩვენი ცნებიერების

შემეცნება მოსპობილია თვით უპირველეს გვარის სახლის შვილებში.

ისარლოვის ქვრივმა ირწმუნა, ხოლო თბილისში გარდასახლებას-კი ვერ ბედავდა, თუმცა მას თბილისში კაი მამულ-დედული ჰქონდა და ამ მამულ-დედულისთვის გულიც ეთანა-ღრებოდა, რადგანაც ყოველივე მეფე გიორგისაგან წაერთვა და გაოხრებას იყო მიცემული. დიმიტრი ორბელიანი ქუთაისიდან თბილისში დაბრუნდა, მეფე გიორგის აუწყა სოლომონის ცნობები, თან უამბო, რომ შენგან უბრალოთ დასჯილი ისარლოვის სახლობაც ქუთაისის სცხოვრობსო. გარდა ამის დაუმატა თურმე მანვე:

– თქვენ თუ ასეთ პატიოსან პირებს თქვენის სამეფოდამ ასე დევნას და გაძევებას დაუწყებთ, მაშინ თქვენს სამეფოში, ქვეყნის გამცემთა და ორგულთა მეტი სხვა არავინ დარჩებაო. მეფე გიორგი შეწუნდა, იმერეთში, ისარლოვის ქვრივს მოციქულად დუმბაძე გაუგზავნა და თბილისში დაბრუნება სთხოვა, შეჰპირდა, რომ ყოველივეს დაგიბრუნებ და პატივს გცემო. ამ დაპირებამ ისარლოვის ქვრივი დაიმედეს, თვით ამ ქალსაც ძრიელ უნდოდა თბილისში გადასვლა და თავის მამულების მოვლა. სოლომონ მეფეს აუწყა თავისი წადილი, თბილისში მინდა დაბრუნებაო, სოლომონ მეფემ უბრძანა:

– მე, აქ ერთს სოფელს გიბოძებ და შენის შვილებით აქ დარჩი და იცხოვრეთო, მაგრამ ისარლოვისამ არ ქმნა, მუდარებით ავალებდა მეფეს, რომ ნება მიბოძეთ თბილისში წასვლისაო.

მეფემ აუსრულა თხოვნა, მისცა საგმალი, თან გააყოლა რამდენიმე კაცი და ასე და ამ გვარად ისარლოვის ქვრივი ანწა თავის შვილებით თბილისში ჩავიდა. მეფე გიორგიმ მართლაცა-და პიტივით მიიღო. ყოველივე წართმეული მამულები დაუბრუნა, ამას გარდა საჩუქრებიც მისცა. ესენი მიეცნენ თბილისში ცხოვრებას და მოშენებას. რამდენიმე ხნის შემდეგ ვილაცამ ბოროტებით მეფე გიორგისთან გრიგოლ ხურსიძე დააბეზლა, რომ თბილისიდან გაქცევას აპირებსო.

გიორგი მეფეს პრიელ სწყენოდა და ამიტომ გრიგოლ ხურსიძე დაიბარა და სტუქსა ასე:

– შენ კიდევ არ სდგები აქ, შენს მამულზედ, თურმე სხვაგან აპირებ გარდასვლას, როგორ იქმნება, რასა ჰგავს ესა?!

– არა, ბატონო მეფეო, მე არსად გიახლებით, მიუგო გრიგოლ ხურსიძემ.

– სტყუი, როგორ არა, ვიცი ყველაფერი კარგად, მიუგო მრისხანებით გიორგი მეფემ.

– არა ბატონო, მეფეო, ტყუილი მოუხსენებიათ თქვენის უმაღლესობისთვის.

– თუ ტყუილია, მაშინ რას გეტყვით: აქ თბილისში ცოლი შეირთე და მაშინ ვირწმუნებ, რომ ტყუილია, თუ არა და მე ვერას ვირწმუნებ, ვიდრე ცოლს არ შეირთაე, იცოდე, მინამ მუხლებში ხუნდებს გაგიყრი და აქედამ არსად გაგიშვებ. გრიგოლ ხურსიძემ მეფეს თანხმობა განუცხადა, ხოლო მცირე ხანს დაცდა სთხოვა. მეფემ არ აცალა და უბძანა ასე:

– არ შეიძლება, ეხლავ უნდა დაინიშნო.

იმ დროს, იქ იმყოფებოდა მეფის ექიმ იოსებ ყარაევი.

ყარაევს ქალი ჰყოლია დასანიშნი. საქმე ისე მოწყობილა, რომ მეფეს გრიგოლისთვის ყარაევის ქალზე ეკატერინეს დანიშვნა უბრძანებია. ამ დროს პატრიც იქ ყოფილა. გიგოს თანხმობა მოუხსენებია. პატრსაც მალე ნიშანიც უკურთხებია, ნიშნის კურთხევის შემდეგ მეფეს უბრძანებია:

ეხლა-კი მჯერა, რომ თქვენ თბილისიდან აღარსად წახვალთ, რადგანაც ცოლი გყავსთ აქა, თორემ უამისოთ არსად გაგიშვებდი, ბორკილს შეგიყრიდი და ისე დაგტოვებდი დრომდე.

დანიშვნის შემდეგ მეფე გიორგიმ გრიგოლს მიულოცა, ძღვენიც უბოძა. გრიგოლმაც სალამი და პატივი გადაუხადა. მეფე გიორგის საქციელის შესახებ ასახსნელად ჩვენ დაურთავთ შემდეგს: XVIII საუკუნის ნახევარს, საქართველოს სამეფო გამგეობამ დაადგინა ასეთი წესები: საქართველოს ვაჭრებს საქართველოდამ ევროპის ქალაქებში სავაჭროდ წასვლის ნება

მხოლოდ მაშინ ეძლეოდათ, როცა იგინი საქართველოში ცოლს შეირთავდნენ და სახლობას აქ დასტოვებდნენ. ასევე იყო იმ თავად-აზნაურის შვილებზედ, რომელნიც ევროპაში მიდიოდნენ. ეს გამოიწვია იმ გარემოებამ, რომ ევროპიდან ხშირად საქართველოდამ წასულნი შინ აღარ ბრუნდებოდნენ. აღმოსავლეთის ქვეყნებში-კი ნებას აძლევდნენ მგზავრობისას უცოლოებსაც. ამის შესახებ 1770 წლებში, საქართველოდამ ერთი რუსის აფიცერი პეტროვი და შემდეგ ივანოვიც სწერდა და ატყობინებდა რუსეთის მთავრობას. ამის ცნობები მოიპოვება წლების გაზ. „კავკაზში“ და ბუტკოვის წიგნებშიაც, და-ნიშნული გრიგოლ ხურსიძე რაღაც ვერ მოეწყო თავის საცოლოს სახლობას, მათ ვერ შეეთვისა, ასე რომ განიდრახა თავის დანებება და ეს მოახერხა კიდევ. მინამ ჯვარს დაიწერდა, მეფე გიორგის ნება სთხოვა ახალციხეში გამგზავრების, ნება რთვა მალე აიღო და დროებით გაემგზავრა ახალციხეში. იქ რამდენსამე ხანს დაშთა.

ახალ-ციხიდან სპარსეთში წასულა და სპარსეთიდან ინდოეთში გადასულა, ქ. ქალკუტას. იქ დასახლდა და ვაჭრობა დაუწყო, ვაჭრობით მას დიდი შემლებაც შეუძენია, შემდეგ ცოლიც შეურთავს, ინდოელი ქალი, არა ქრისტიანი, სახელ-დობრ მაისა. ამ ქალისაგან მას სამი შვილი ჰყოლია, ვაჟები: ლუკა და სტეფანე და ქალი ელისაბედი. მაშინ საქართველოს და სპარსეთს შორის წერილების გზავნა ერთობ ძნელი ყოფილა. გრიგოლის ინდოეთში გადასვლის შემდეგ, საქართველოში მის ნითესავებთან მხოლოდ ორს წერილს მოუღწევია. ერთის წერილით ეს იწერებოდა საქართველოს შესახებ და კითხულობდა, რომ მეფე გიორგი ცოცხალია კიდევ თუ არაო? საქართველოში დაბრუნება მინდა, მაგრამ თან მაგ მეფის მეშინიან, ვაი თუ კიდევ ცოცხალია და მე რომ მოვიდე, იქმნება უარესად დამსაჯოსო, რადგანაც ოსტატურად მეფე მეც მოვატყუვე და ახალციხის მაგიერ ინდოსტან წამოვედიო. მეორე ამის წერილი საქართველოში მოსვლიათ 1824 წ. ამ წერილში იგი იწერებოდა თავის ამბებს და სხვათა შორის იმ

სამწუხარო გარემოებასაც, რომ მე, აქ, ინდოეთში, ქართული უნა მავიწყდებაო. და ამაზედ დიდათ ვსწუხარო, დიდათაო. საქართველოში დაბრუნება მინდა, მაგრამ ვერ მომიხერხებიაო: ინდოეთში დაშთენილა და 1829 წ. გარდაცვლილა პილანგის კუნძულზედ, რომელ კუნძულსაც ინგლისურად პრინვალისკი ეწოდება.

გრიგოლ ხურსიძეს იქ დიდი შეძლება დარჩენილა, თითქმის მილიონები. რამდენიმე ფულის ნაწილი ინგლისის ერთს ბანკში შეუტანია შესანახად, ვიდრე მისს მეგვარეები გამოჩნდებიან საქართველოდამ და მოითხოვენო. ამ კაცის შეძლების შესახებ წ. თბილისის რუსულს და ქართულს გაზეთებშიაც სწერეს და სთქვეს, რომ ერთს ინგლისის ბანკში ისარლოვებისაგან დიდი ძალი ფულია დატოვებული მათ მემკვიდრეთათვისო, მაგრამ ცნობები ვერ შეიკრიბა აღსავსეობით და საქმე დარჩა გაურკვეველად და გაურჩევლად. დღეს გრიგოლ ხურსიძის სახლობის ცნობები საქართველოში აღარავინ რა იცის. ზღაპრათაც აღარავის ახსოვს. თბილისში გრიგოლის ნათესავობა-კი დიდს ლოდინში ყოფილა ყოველთვის.

დეკემბერს, 1800 წ. მეფე გიორგი გარდაიცვალა და წ. საქართველო რუსეთს დაუკავშირდა. თბილისში მცხოვრებ ივანე და პეტრე ისარლოვები რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომათ ჩაეწერნენ. მისს შემდეგ მათ რუსული ენაც შეისწავლეს და უკანასკნელ რუსის სამსახურშიაც შევიდნენ. მაშინ თბილისის ყველა სამართველოებში საქმეების წერა და განკარგულებანი სულ ქართულად იწერებოდა, ხოლო ივანე და პეტრემ ქართული ჩინებულად იცოდნენ, ყველა ქართულს თხოვნებს, არზებს და განკარგულებას მშვენიერის ქართულის ენით და ანბანით სწერდნენ.

ესენი თავიანთ დროის კვალად სამცხელ აზნაურის შვილებათ ითვლებოდნენ. ქართლ-კახეთის რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ, იმერეთის სამეფო რუსეთისაგან შორს გადგა, სოლომონ მეფე იმერეთის სამეფოს დაკავშირებას არ ნდომობდა. ამიტომ რუსებმა იმერეთს 1802 წელს დამორჩილე-

ბისტვის დავა აუტეხეს და ომიც დაიწყეს, იმერნი რუსეთის წი-
ანაღმდეგ 1810 წლამდე იბრძოდენ, ხოლო 1810 წ. რუსებმა
ყოველ-ნაირი ძალა იხმარეს და იმერეთი დაიმორჩილეს, თვით
მეფე სოლომონ ტყვეთ იპყრეს და თბილისში წაიყვანეს პატიმ-
რად. სოლომონ მეფე შორს მხედველი კაცი იყო, ამას ახალ-
ცინიდამ ცნობა მოუვიდა, რომ თბილისში ფრთხილად იყავ,
თორემ მოგწამლავენო, მეფე შეწუხდა ამაზედ, მაგრამ რას იზავ-
და, არაფერს, ღუმილს მიეცა, აღარაფერს მიირთმევდა, ძრიელ
შესწუხდა, ამის შესახებ მთავარ მართებელსაც აუწყა ასე:

– მე, თქვენი შიში მაქვს, მეშინიან, რომ არ მომწამლოთ.
მეფე სოლომონს უკანასკნელად მოაგონდა, რომ თბილისში
სცხოვრებდა მისი კარგი ნაცნობი და მისი მცნობი ისარლო-
ვის მეუღლე, ანნა, მეფემ ეს ქალი მოიკითხა, იგი ძალე ნახეს
და მიიყვანეს მეფესთან, რადგანაც მას, იმ დროს, თბილისში
ყველა იცნობდა. ისარლოვის ქვრივის ნახვა მეფეს ძრიელ იამა,
გახეხარდა და ზევრი ლაპარაკის შემდეგ, მეფემ შემდეგი დაავა-
ლა ისარლოვის მეუღლე ანნას.

– ჩემო მეპურმარილე და პატიოსანო ადამიანო ანნა, მე,
აქ დიდს შიშში ვარ ჩავარდნილი, საჭმელი ვეღარ მიჭამნია,
მოწამლვის მეშინიან, თვით ჩემს ერთგულთაც ვეღარ ვენდობი.
შენის მეტის მე იმედი არა მაქვს, თქვენ უნდა მომიხარშოთ
კერძი და მომიტანოთ.

მეფის დავალება ანნა ისარლოვისამ დიდის სიამოვნებით
მოისმინა და იმ დღიდან ეს უმზადებდა მეფეს სადილ-ვახშამს
და იგი მიართმევდა.

უკანასკნელ, როცა მეფე სოლომონმა თავის დალაქის
ტანთ-საცმლის ჩაცმით მოახერხა და თბილისიდან ახალცი-
ხეს გაიქცა, მისს შემდეგ, ანნა ისარლოვისა დიდს გაჭირებაში
ჩავარდა. მისს სახლს გარშემო მთავარ მართებლის ბრძანებით
ყარაულები შემოარტყეს, ისარლოვების ყველა წევრნი პატიმ-
რად ჰყვეს. ყველა ამბობდა ისარლოვისას ციმბირს გაგზავნიანო,
რადგანაც მათაც წილი უდევსთ მეფის გაქცევაშიო.

მაღე ისარლოვის ქვრივი ანნა საქართველოს მთავარ მართებელს წარუდგინეს. მთავარ-მართებელმა ტორმასოვმა საყვედური უთხრა ასე:

– რატომ თქვენ არ განუცხადეთ მთავრობას, რომ სოლომონ მეფეს გაქცევა უნდოდა ოსმალეთში, ამას იგი თქვენ გეტყოდათ, რადგანაც მის წინაშე დიდი ნდობა გქონდათ მოპოვებული? ანნა ისარლოვისამ მიუგო:

– თუ იმის გულისთვის სწარმოებს ჩემი პატიმრობა, მოგახსენებთ, რომ სოლომონ მეფის ჩემთვის არაფერი უთქვამს. გინდ რომ მას ჩემთვის გაენდო თავისი განძრახვა, მე ამას მაინც არავის განუცხადებდი. განა შესაძლებელი იქმნებოდა ჩემთვის, რომ მე თქვენთვის, ან სხვა ვისთვისმე მეთქვა და მით გამეცა მეფე!? მეფე დედოფალი ყოველთვის მფარველობდნენ მე და ჩემს შვილებს. მე დიდი ნდობა მქონდა მათი და ნუ თუ მე მათ ჯამუშათ (შპიონათ) დავდგებოდი? თუ ასე გახლავსთ საქმე, გთხოვთ, რომ ჩემს სახლს მეპატიმრე ყარაულთ გუნდი მოაშოროთ და განმანთავისუფლოთ. ეს საკადრისი არ არის თქვენთვის! მე, პასუხის მგებელი უნდა გამხდარვიყავი ღვთის წინაშე და მასთან დამნაშავე, რომ გამეცვა ჩემის მფარველის მეფისაგან მონდობილი საიდუმლოება. გთხოვთ, რომ ჩემს სახლს მოაშოროთ ყარაულები, განმანთავისუფლოთ.

იქ, იმ დროს, მთავარ-მართებელთან იმყოფებოდა ქ. ფოთის ამღები თავ. ბ. ორბელიანი. მთავარ-მართებელმა ორბელიანს მიმართა და უთხრა:

– მართალია კნიაზო, რასაც ეს ქალი ამბობს, ყველა პატიოსანი კაციც ასე იზავდა.

თ. ორბელიანი კარგად იცნობდა ამ ქალის ქმარს, ამან უამბო მთავარ-მართებელს ლუკა ისარლოვის საქმეები და ერეკლე მეფის წინაშე ერთგულება და მასთან სხვა ცნობებიც. მთავარ-მართებელ-ტორმასოვმა ანნა დაამშვიდა და გარდასცა:

– თქვენ მიბრძანდით სახლში და ყოველივე ასრულებული იქმნება.

მაშინათვე თბილისის კომენდანტს და პოლიცემისტერს

მიუწერა, რომ ისარლოვის სახლს ყარაული ახსენით და გაანთავისუფლეთო. ბრძანება მალე შეასრულეს და მთელი ოჯახი გაანთავისუფლეს.

მომსწრე კაცებთაგან გამიგონია, რომ ეს დედა-კაცი მეტად მახვილ გონიერი ყოფილა, მწიგნობარი, გამოცდილი, მასთან მოყვარე საქართველოს მეფობის. ამ დედა-კაცს თავისს შვილებზედაც დიდი ზე-გავლენა ჰქონია და მას იგინი დიდის სათნოებითაც დაუზრდია.

დღეინდელ ისარლოვების შთამომავალთა უმეტესი ნაწილი ამ წარჩინებულის მანდილოსნის შვილის შვილებათ ითვლებიან.

როგორც ძველის ძველ სამცხელ აზნაურის შვილებთ ძველადგანვე ესენი დაჯილდოვებულ იქმნენ სხვა და სხვა სიგელ-გუჯრებით. ჟამთა გითარების მეოხებით ოსმალთა ხელში ყოფნის დროს, ამათ დაკარგეს ყველა საგვარეულო სიგელ-გუჯრები. ამათ საგვარეულო გუჯრების დაკარგვის მიზეზათ ჩვენ მიგვაჩნია შემდეგი გარემოება:

საუკუნის დამდეგს, სამცხე-საათაბაგოს მცხოვრებთ ქართველ მაჰმადიანებს, თუ ქართველ ქრისტიანებს გამოეცხადათ, რომ თქვენ ყველამ თქვენი ძველი სიგელ-გუჯრები წარმოადგინეთ, რათა იგინი განხილულ უნდა იქმნეს და მისს მაგიერ სხვა უნდა მოგეცეთ ჩვენის დამტკიცებით, რადგანაც მათ ჩვენ წინაშე მნიშვნელობა აღარა აქვსთო. ქართველთაც, რასაკვირველია, ყველა ძველი და ახალი სიგელ-გუჯრები ოსმალის მთავრობას წარუდგინეს, ყველა იგინი მათ მოკრიბეს ერთად და კოსტანტინეპოლს გადიტანეს. უწყებულისა, რომ ამ სიგელ-გუჯართ რიცხვი ერთობ ბევრი ყოფილა, დიდი ძალი, მასში რეულან ასეთი სიგელ-გუჯრებიც, რომელნიც VIII – IX – X – XI საუკუნეებშიაღ უბოძებიათ ქართველ მეფეებს სამცხელ თავად-აზნაურთა და ხალხთათვის. ამ გუჯრებისა კოსტანტინეპოლში გადატანის დრო 1730 წლები უნდა იყოს.

ამ სამამაჰაპეულო სიგელ-გუჯრების ნაცვლად ოსმალეთის მთავრობამ სულ სხვა მოწმობანი მისცა მათა და მით დაარ-

ღვიეს და შემუსვრეს ქართველთ სამიწათ-მფლობელო წესი, საგვარეულო და წოდებრივის გარემოებათა პირობების ცნობები. ამბობენ, რომ ზოგი რამ ძველი ცნობები დღემდე კოსტანტინეპოლის არქივებშიაც ინახებაო. ამისთვის ერთ დროს დ. ბაქრაძეც იქმნა კოსტანტინეპოლში ოფიციალურად გაგზავნილი წ., მაგრამ, როგორც თვით დიმიტრი ბაქრაძემ გადმოგვცა: იქ ასეთის მასალების აღარაფერი და შთენილა. ოსმალის ფანატიკურს მახვილს იგი მთლად მოუსპია და მით გამქრალა დიდი საუნჯე საქართველოს ერის ისტორიისა. ჩვენ პირ-და-პირ ეს გარემოება მიგვაჩნია იმის საფუძვლად, რომ ამ უძველეს სამცხე-საათაბაგოს აზნაურის გვარის წევრთ უძველესის დროის აღარაფერი ცნობები აქვს დაშთენილი. ესენი როგორც ოსმალეთის ქვეშევრდომთად აღრიდგანვე შესულნი, მასთანავე „ციხის თავნი“ და „ჯაზახანის“ მწარმოებელნი, რაღა ფიქრი უნდა, რომ თავიანთ მანქანა მთავრობის ბრძანებას შეასრულებდნენ და ყველა საგვარეულო ძვირფას სიგელ-გუჯრებს მათ დაუთმობდნენ.

ჩვენ პირ-და-პირ ამ გუჯრებს ვაღიარებთ იმის დასამტკიცებლათ, რომ 1732 წ. ბოძებულს სულთან მაჰმუდის „ფირმანში“ მოხსენებულია რამდენიმე ცნობა ისარლოვების გვარის და მათ ძველ მამა-პაპათა ღირსების, თანამდებობის და მნიშვნელობის. ასეა თუ ისე, მაინც ისარლოვები ცნობილნი არიან ოფიციალურად როგორც უძველეს დროის ქართველთ აზნაურის შვილები. მე ამას ყურადღებას არ ვაქცევ, ჩემთვის ორივე ერთი გახლავს, მე მარტოდ ცნობას მოგახსენებთ. როგორც ეტყობა ისარლოვების კათოლიკობასთან დაკავშირება არ ყოფილა უმნიშვნელო, მათ მხოლოდ ამით შეუნახავთ თავიანთი დედა-ენა და ქართველობა, თვინიერ ამისა, მამა პაპის ყოველი ძვირფასი განძეულობა-კი ძველადვე დაჰკარგვიათ. XVIII საუკუნეში, ამათ გვარში რამდენიმე სასულიერო პირნიც გამოსულან, რომელთა ზოგნი რომშიაც ყოფილან ნასწავლნი და ზოგნი სომეხთ მხითარისტების სასწავლებელში. რომში ყოფილთ ცნობები არა გვაქვს, მხითარისტების გავლენის ქვეშ

გაზდილ მღვდლებათ ითვლებიან გრიგოლ და ანტონ მღვდელი:

გრიგოლ მღვდელი ისარლიშვილი, სცხოვრობდა XVIII საუკუნეში, იმყოფებოდა ახალციხის იოანე ნათლის მცემლის ტაძრის მოძღვრათ. ამის დაბადების წელნი არ ვიცით, გარდაცვალებულა 1784 წ., ღრმა მოხუცებაში მყოფი. ეს მოძღვარი იყო ქართველი მწიგნობარი, ქართული მწიგნობრობის და ისტორიის მცოდნე. ეკლესიებში საყოველთაოდ ქართულად მოქადაგე, ქართულად მკითხველი სამღრთო წერილისა. იცოდა კარგა დასავლეთ საქართველოს ისტორია და ნამეტურ თავიანთ საგვარეულო ხურსიძე-ისარლოვებისა. მონათვლის, დასაფლავების და შემწირველთა ცნობებს სულ ქართულად სწერდა. ეს მოძღვარი ღვიძლი ნათესავი ყოფილა იმ დროის ხურსიძე-ისარლოვების, რომელნიც ახალციხეს სცხოვრებდნენ.

ანტონ მღვდელი ისარლოვი, სცხოვრებდა XVIII საუკუნეში. მსახურებდა სხვა და სხვა ეკლესიებში და უკანასკნელ ახალციხის ივანე ნათლის მცემლის ეკლესიაშიაც უმსახურნია, ეკლესიის „კონდაკში“ ასეა მოხსენებულია მისი სახელიც, თავისს დროის კვალად ყოფილა მწიგნობარ მოძღვარი, დიდათ მოყვარე ქართული ენის და ამ ენითვე მოქადაგე და მწირველი. ქართულად უწერია მრავლად. ამ ორს მოძღვარს გარდა ისარლიშვილების გვარში სხვანიც არიან მოხსენებულნი, ხოლო მათი ცნობა ჩვენ არა გვაქვს, რადგანაც ერთი და იმავე სახელ-წოდების მექონი მღვდელნი მათმი ძრიელ ხშირია. ქართველ კათოლიკებს ძრიელ უყვართ სტეფანეს ხსენება, გრიგოლი, ივანე, პეტრე, პავლე, რაფიელი, ნიკოლაი და მიხეილი. სხვა სახელების ხსენება მათში იშვიათია და ამიტომ ერთსა და იმავ მღვდლის სახელით ჩვენ რამდენსამე პირს ვხედავთ დიდი ხნის განმავლობაში, ხოლო მათი ცხოვრების განმასხვავებელი ცნობები-კი არ გვაქვს.

როგორც ვსთქვით ზემოთ, ძველად ანუ საფარ ფაშის და როსტომ ფაშის დროს, რამდენიმე წევრნი ისარლიშვილებისა მუსულმანობაზედ იქმნენ გადასულნი. ასეთ მუსულმანთ შთამომავალთ მენი დღეს ოსმალეთშიაც სცხოვრებენ, რომელნიც იქ XVIII საუკუნის დამლევს გარდასახლებულან, ზოგნი 1820 წლებში. ამათი წინაპარნი გათათრებულან, მათთვის ოსმალეთის მთავრობას ბეგობა მიუცია და ადუგენის ანუ ქვაბლიანის ბეგებათ დაუნიშნავთ. დღემდე ეს ბეგები ადუგენისკენ სცხოვრებენ და გვარად ხურსოლლი – ერისთავებათ იწოდებიან ე. ი. თანახმად IX და X საუკუნის მათის მამა-პაპის ღირსების და თანამდებობის წოდების. როგორც ეს ზემოთაც მოგახსენეთ „ერისთავთ-ერისთავი ხურსიძე“ ადგილობრივ მცხოვრებნი-კი მათ მარტოდ „ხურსოლლებს“ უწოდებენ. ამ ხურსოლლ ბეგებში ბევრი რამ საყურადღებო ცნობებია დაშთენილი მათ თათრობის და ბეგობის შესახებ. აქ მოგვყავს მხოლოდ ერთი ამბავი, რომელიც არ იქმნება უმნიშვნელო.

უდის ბეიდნის ბეგი ხურსიძე 1815 წლებში ბენდიელ-ალი-ფაშის ბრძანებით დაახრჩეს, მიზეზი ხურსიძის დახრჩობისა ყოფილა შემდეგი გარემოება:

ბენდიელ ალი-ფაშა დიდი მტერი იყო მესხეთის მკვიდრთ მცხოვრებთ, იგი იყო მექრთამე და უსამართლო, სამართალს ფულზედ ჰყიდდა. ამის სასტიკი წინააღმდეგი იყო ბეიდნის ბეგი ხურსიძე, ხურსიძის მეოხებით მთელი მესხეთის ბეგები და ალიები ფაშის წინააღმდეგ შეითქვნენ და სოფ. ჭარალს, რომელ სოფელიც ახალციხიდან ოც ვერსხედ სძევს და რომელიც სოფ. ვალის საზოგადოების ნაწილათ ითვლება, იქ მცხოვრებ ბეგის ავალისშვილის სახლში კრება დანიშნეს. ზეგების კრებას უნდა განეხილა ფაშის მოქმედების საქმეები და მერე უნდა გადაეწყვიტათ, თუ როგორ მოჰყოლობდნენ მას.

ამათ განმრახვის ამბავი ბენდიელ-ალი-ფაშას შეუტყვია, ამიტომ დანიშნულს სალამოს ტანთ-საცმელი გამოუცვლია, დევრიშის ტანისამოსი ჩაუცვამს და ერთის პირის საშვალებით, ესეც დასწრებია ბეგების კრებას და რჩევას. კრებაზედ მთელი

დამე უსაუბრიათ და ამ დევრიშისთვის-კი ვერა შეუმცნევიათ რა. მეორე დღეს ფაშა ახალციხეს წასულა, იმავე ბეგს წაუყვანია, ვისაც იქ მიუყვანია, ვერც ამ ბეგს შეუმჩნევია ეს. ახალციხეში მისვლის და საქმის გამჟღავნების შემდეგ, ამ ბეგისთვის ფაშას მზნევა არ უქმნია, უპატიებია. დანარჩენი ბეგები იმავე დღეს დაუბარებია. ყველას დამუქრებია, მაგრამ მიმყვან ბეგის წყალობით ყველასთვის უპატიებია, ხოლო ხურსიძე-კი დაუხრჩობინებია.

ამ გარემოებას დიდი უსიამოვნება აუტეხი ხალხში და ხურსიძეების ზოგნი ოსმალში წასულან სამართლის საძიებლად. ამ დროს, ამ ბეგებს, თავიანთი მამულები სოფ. ვალის ქართველ ქრისტიანებისთვის მიუყიდნიათ. დღეს ამ ბეგების შთამომავალი ბეგები ადუგენს სცხოვრებენ. ესენი თავიანთ გვარად ერისთავს აღიარებენ, ხალხი-კი, როგორც ვსთქვით ზემოთ ხურსიძეს. ისარლოვებს-ხურსოღლებს უწოდებენ, დღეს ადუგენის ბეგები ესენი არიან და მათში ქართველობის ხსოვნის ყოველისფერი დამხობილია და მოსპობილი, მათ აღარიფერი იციან თავიანთ ძველების შესახებ და ნამდვილ ოსმალურს ბრბოთა უმეცართ გუნდს წარმოადგენენ. თვით ქართული ენაც-კი დავიწყებიათ. არიან ნამდვილი თათრები. როგორც ეტყობა მათგან დიდი რიცხვი კი უნდა იყოს ოსმალეთში გასული და გაფანტული, სადაც მათ გვაროვნობის ყოველივე დაკარგული აქვსთ და ნამდვილ ოსმალის ფანატიკ თათრებათ იგულისხმებიან. ამიტომ მათ შესახებ საუბარი ჩვენ აქ მეტად მიგვაჩნია და ამით ვათავებთ მათზედ წერას.

ზოგი რამ მასალებთა ცნობანი ხურსიძის გვარის
————— ისტორიისა.

ხურსიძის გვარის და ზარზმის აღშენების ისტორიისათვის მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს თვით ზარზმის წარწერების ნათლად ახსნასაც, თუმცა თავის ალაგას ამის მნიშვნელობაზედ საუბარიც გვქონდა, მაგრამ აქაც ვისაუბრებთ მცირედ, რადგა-

ნაც ამ უკანასკნელ დროს, მსწავლულთ შორის ზარზმის წარწერები თულობას, ანუ ზოგი რამ ისტორიულ ცნობების გამო ექვს ჰზადავს, შეიძლება ოდესმე პოლემიკაც გაიმართოს. ამ ბოლოს დროს, ამ წარწერებს ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია ექ. თაყაიშვილმა. ზარზმის წარწერებს არა მარტო ხურსიდის გვარის და ზარზმის ისტორიისთვის აქვს მნიშვნელობა, არამედ მსოფლიო ისტორიისათვისაც, რადგანაც ერთს წარწერაში მოიხსენება ბიზანტიის იმპერიის ერთი დიდი სამხედრო გალაშქრების ცნობაც, რაც ევროპის მსწავლულთ მეისტორიეთაც აქვთ აღნიშნული და რასაც ზარზმის წარწერაც ასაბუთებს და ცნობებს ნათელს ჰფენს. ასეთ ცნობების შეკრებით „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებიც თავის აღსავსეობით დასაბუთდება. ზარზმის წარწერებიდამ პირველად უხელმძღვანლიად „ქართლის ცხოვრების“ შედგენის დროს. შემდეგ იგი გადაღებულ იქმნა აკადემიკის მარი ბროსესაგან, მაგრამ გადაღებულებს დიდი შეცდომები შეემცნა. ნამეტურ შეცდომით გადილო ის წარწერა სადაც იკითხება – შოთა ყოფილი შიო. ამას ბროსე აი ასე კითხულობს: „მამასა შუათა ყოვლისა საშოსა“.

ბროსეს შემდეგ ეს წარწერები თავის აღსავსეობით გადმოსწერა დ. ბაქრაძემ. მან ყველა წარწერას თავის სახე და აზრი ნათლად დაუტოვა. მისი გადაღებული სწორეა, იქნება აქა იქ ასოებში იყოს რამე მცირე ცვლილება. აქედამვე იხელმძღვანლა ალ. ხახანაშვილმა და მანაც გადილო ზარზმის წარწერები და ამ წარწერების მნიშვნელობა ისტორიულ ცნობებს გარეშე პალეოგრაფიულის ხელოვნებითაც დიდს მნიშვნელოვანად ჩათვლა, ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია წარწერაში მოხსენებულ შოთა შიო ყოფილის სახელის ვითარებასაც, ამის შესახებ მან თავის დასკვნაც წარმოსთქვა. ეს დასკვნა საყურადღებოა ჩვენთვის.

ამ ბოლოს დროს, ამ მნიშვნელოვან ტაძრის და მის წარწერების შესახებ ბ. ექ. თაყაიშვილმა ვრცელი აღწერა წაიკითხა „კავკასიის არქეოლოგიურ კომიტეტის“ სხდომაზედ. ძველად გადაღებულ წარწერებში ბევრი რამ შეცდომები გაასწორა მარ-

ტივად, ბევრი საფუძვლიანი შენიშვნები წარმოსთქვა, სხვათა შორის, ზარზმის წარწერებში მოხსენებულის ხურსიდის გვარის წევრნი-კი ხამად ანუ უცხო, უცნობლად მიიღო, ჩვენს ისტორიაში ამ გვარის წევრთა შესახებ ცნობები არ არის ნათლად გარკვეულიო, ჩვენ კარგად არ ვიცნობთ ხურსიდის გვარის წევრთ და სხვა ადგილებში არც მათი მაშენებლობის რამე ისტორიული ცნობები სჩნდებაო.

ამიტომ ბ. ექვთიმე თაყაიშვილის ცნობათა საგულისხმოთ, ხურსიდეების გვარის შესახებ ვიტყვით შემდეგს: თვით პატივცემულს ექ. თაყაიშვილსაც მოეხსენება, რომ ვინმე ხურსი-ხურსიდე „ქართლის ცხოვრება“-ში X საუკუნიდამ სჩანს. აქედამ ვიცით, რომ ხურსიდეები საქართველოში ცნობილ გამოჩენილ გვარისშვილებათ უნდა ითვლებოდნენ უძველესის დროდამ. XI საუკუნის შემდეგ, ვინმე ხურსიდეები მოიხსენებიან ზარზმის წარწერაში და ამ მოხსენებით ჩვენ არამც თუ ერთს და ორ პირს ვიცნობთ, არამედ რამდენიმეს, რომელნიც ზარზმის წარწერებს გარეშე სხვა და სხვა ძველს ხატებსა და საეკლესიო ნივთებზედაც მოიხსენებიან, როგორც შემწირველნი ზარზმის ეკლესიისთვის სხვა და სხვა ხატების და საეკლესიო ნივთების. ასე და ამ გვარად ჩვენ ვიცით ის, თუ ხურსიდეების გვარის დასაწყისი როდიდან იწყება და ან შემდეგ საუკუნოებში მათ სად როგორ რა უნდა ემართათ. მიზეზები მათის უცნობლობის მრავალ ნაირია და ნამეტურ ის გარემოება, რომ სამცხე-საათაბაგო უკანასკნელ დროს მეტად საოცარ გარემოებაში მოთავსდა.

იგი განცალკევდა მთელის საქართველოსაგან, თითქმის განსხვავებული სახე მიიღო, თავის საკუთარი სამეფო აგებულია. შინაგან და გარეგან სახე ქართველთა მოშლას მიეცა, უკანასკნელ ქართველთ ძალოვნება მთლად დაეცა, ქართველნი ოსმალს დაუკავშირდნენ. იქ ყველაფერი ამოვარდა ჩვენი და მის მაგიერ ოსმალის, ანუ თათრების ძლიერებამ იწყო გადღესასწაულება. დღეს სამცხე-საათაბაგო ხომ მოგეხსენებათ თუ რას წარმოადგენს, იქ განა მარტოდ ხურსიდეების გვარს მოევ-

ლინა ასეთი ბედი, არა, ძრიელ ბევრს კიდევ სხვებს. რა არ დაკვარგეთ იქ, ყველაფერი, მოისპო ჩვენთვის ხახული, შატ-ბერდი, ტბეთი, ლოდისყანა, პარხალი, ხალხი, სოფლები, ნაშთები, წიგნები და სხვანი. გაცოცხლება რომ შეიძლებოდეს და ნახვა, ნეტა რას იტყოდნენ ამ კუთხის ხილვით ივანე შავთელი, შოთა რუსთაველი, მთაწმინდელნი, პეტრიძენი, ექვთიმე ქართველნი, ხახულარნი, მტბევარ მწიგნობარნი და სხვანიც მრავალნი ენით დაუთვლელნი საუნჯენი ქართველთა.

ვგონებთ მხილველნი ასეთის გულ-საწვავ მდგომარეობის უმაღლესე სამარეში ჩაწვნენ. ასე დავემხენით და დავეცნით ქართველნი სამცხე-საათაბაგოში.

უმთავრესად ჩვენ ეს გარემოება მიგვაჩნია მის მიზეზათ, რომ ზარზმის მაშენებელთ ხურსიძეების ცნობები ისე მიმქრალეულა და რასაც ბ. ექ. თაყაიშვილიც ჰკვირობს, რომ ჩვენ ზარზმის მაშენებელთ ხურსიძეების გვარის წევრთა შესახებ არა ვიცით რაო. მართალი უნდა ითქვას, რომ ძველად ხურსიძეები უნდა ყოფილიყვნენ ამ ტაძრის პატრონნი და მაშენებელნიც. ამას ცხადათ ასაბუთებს ის გარემოებაც, რომ დღემდე ქვაბლიანში, დიდი ძალი ცნობებია ამ გვარის შესახებ დაშთენილი. ქრისტიან ხურსიძეებს გარდა აქ მუსულმან, ანუ გათათრებულ ხურსიძეებიც-კი სცხოვრებენ. ამ გვარის უცნობლობა ჩვენგან არ შეიძლება ითქვას, რადგანაც მის მეგვარეთა რიცხვი გურიაშიაც არის და იმერეთში სოფ. ფერსათს. ვფიქრობთ, რომ ყველგან-კი აქედამ უნდა იყვნენ გადასულნი და შემდეგ დროში მომრავლებულნიც.

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ სამცხელი ხურსიძეები პირ-და-პირ შთამომავალნი არიან იმ ხურსიძეების, რომელნიც „ქართლის ცხოვრებაში“ მე-XI საუკუნოდამ მოიხსენება და ზარზმის წარწერებში შემდეგ საუკუნოებიდამ. დღეინდელ ხურსიძეთ მიღებულნი არიან და ცნობილნი ისარლოვები. რადგანაც შეიძლება ეს ბევრისთვის უცხოდ დაშთეს, ამიტომ ჩვენ აქ ამ გვარის შესახებ კვალად ვისაუბრებთ და იგი საკმარისად ახსნის როგორც ხურსიძეების გვარის ცნობებს, ისევე მათ შთამომა-

ვალ ისარლოვების და ზარზმის ტაძრის მაშენებელ-პატრონობასაც, ამის მოყვანა აქ საჭიროდ მიგვაჩნია, რადგანაც შემდეგ დროშიაც, როგორც ვსთქვით, ოსმალთა მფლობელობის გამო ამ გვარის წევრთა საქმე სხვაფერ მოეწყო და მოთავსდა. ქვაბლიანსა და ახალციხეს ხურსიძეები თავიანთის ქართულის გვარით იწოდებოდნენ XVII საუკუნის დამდეგამდე, ანუ როცა ბექა ჯაყელი გათათრდა და ახალციხეში გაფაშდა. ეს რომ სწორედ ასე უნდა ყოფილიყოს, ამას ასაბუთებს შემდეგი: ვახუშტი ამბობს, რომ სამცხე-საათაბაგოში, ქართველთ შორის. ოსმალურმა ენამ და სარწმუნოებამ 1625 წ. იწყო ვრცელეზაო. გვარების გადაკეთება, მოხელეთა სახელწოდების და ბევრიც სხვა რამის ამ დროდამ არის შემოღებულიო. იგივე სწერს, რომ ჩემს დროს, ე. ი. XVIII საუკუნეში, ოსმალეთის ძალა და მფლობელობა სამცხეში ისე იყო გავრცელებული, რომ აღარც ერთი თავადი, აზნაური და გვარიშვილი ქართულად აღარ იწოდებოდაო, არამედ თავიანთ თანამდებობის და მოხელეობის სახელითაო, ანუ ბეგად, ფაშად, ალია ბეგად, სანჯახ-ბეგად და სხვანიც მრავალნი ამ გვარნი. უნდა ითქვას, რომ გვარების შეცვლა ოსმალთაგან ისე იყო ქართველთათვის შემოღებული, რომ თვით ხელოსნებიც-კი იცვლიდნენ თავიანთ ქართულ გვარებს და თავიანთ ხელობის სახელს ოსმალურის ენით გვარად ირქმევდნენ. ამის მაგალითები მესხეთში და ჯავახეთში ერთობ ხშირია თვით დღემდე. ჩვენი საუბრის სიმტკიცისთვის საჭიროდ ვრაცხთ თვით ვახუშტის სიტყვებიც მოვიყვანოთ აქ, რომელიც საკმარისად დაასაბუთებს როგორც ხურსიძის გვარს ისტორიის გარემოებათ პირობებს, ისევე შემდეგ დროს და ისარლოვების გვარის დარქმევის ვითარებასცა, აი რას მოგვითხრობს ვახუშტი: „სამცხე საათაბაგოს აზნაურნი და თავადნი აღარ იწოდებიან გვარითა, არამედ ბეგად, ფაშად და სანჯახ ბეგად“. ამის შემდეგ ჩამოთვლის სამცხე საათაბაგოს რამდენსამე თავადთა და აზნაურთა გვარებს და ამბობს, რომ ესენი და ამ გვარნი თავიანთის გვარით მეტად მცირედ იწოდებიანო. ამ მოხსენებულ პირებში ვახუშტი არ

იხსენიებს ხურსიძეებს და მიტომაც ამბობს, რომ ასე და ამ გვართაც სხვა გვარნიო. ამ სხვა გვარში იგულისხმება არა მარტო ხურსიძე-ისარლოვის ცნობა, არამედ სხვა მოწინავე გვარის შვილთაც, რომელთაც ოსმალთს ენის მახვილის წყალობით თავიანთი საკუთარი გვარიც დაეკარგათ.

აქ ამაზედ საუბარი საჭიროდ მიგვაჩნია, რადგანაც სამცხე საათაბაგოს არამც თუ მარტოდ თავად აზნაურების რიცხვმა დაკარგა თავის გვარები, არამედ მთელმა ერმა, მთელს კუთხეში, მთელს ამ ვრცელს სამეფოს ადგილში ქართველთა გვარების სულ მოისპო და ამოვარდა. ვინც გათათრდენ იმათ ხომ ოსმალური ეწოდათ და ვინც ქრისტიანათ დაშთენ თვით იმათაც, მაგალითებრ თვით ქართველ კათოლიკე ქრისტიანებსაც-კი შეენაცვლათ ქართული გვარები ოსმალურს ენაზედ, ამის სრული მოწამე და ნიშანია ხურსიძის გვარის ისარლოვანთა შეცვლის ისტორია.

მთელს არტაანის ოლქში, ყარსის და ოლთისისკენ ერთი ქართული გვარი ვეღარ ვნახე. თვით ქართველებში ქურდოვანიძე – ქურდოღლაძე იწოდება, ბაბუჩაშვილი – ბაბუჩოღლაძე, მეჯინაღლისშვილი – მეჯინოღლაძე და ვინ იცის კიდევ სხვა რამდენი ამისთანანი, ათი და ოცი ათასობით მოსათვლელი.

ჩვენდა სამწუხაროდ, თავის დროს, ამ გარემოებისთვის ქართველთა რომ ყურადღება მიექციათ და დაეწერათ რამე ცნობები, მაშინ ჩვენ დღეს საეჭვოთ და საძებრათ აღარა გაგვიხდებოდა რა. თუნდ ვახუშტსაც რომ მიექცია ყურადღება და აენუსხა იმ დროის სამცხე-საათაბაგოს ყველა მოწინავე პირთა გვარები, ფიქრი არ უნდა, რომ დღეს ჩვენ ბევრი რამ გვექმნებოდა შენახული, არ დაკარგული და ამას ვახუშტიც ადვილათ მოახერხებდა, რადგანაც მის დროს, ქართველთა შორის ძირიელ ბევრს არ ექმნებოდა თავის ძველი გვარი დავიწყებული. სამწუხაროდ ამის შეგნება ვახუშტის არ ჰქონდა, თორემ მას ყველაზედ დაწვრილებით სამცხე-საათაბაგო უნდა აეწერა, იგი უნდა აენუსხა, რადგანაც იქ ჩვენი ყველაფერი გარდაცვალებას და დავიწყებას ეძლეოდა.

როგორც ვიცით, ვახუშტის სამცხე-საათაბაგო თვალითაც

არ უნახავს, სხვათა მოთხოვნებით და ამბეჭით უწერია თავის ცნობები. მაინც დრო ისეთი საშუაში იყო, რომ შეიძლებოდა მართლაც და არც-კი იყო სამცხეში და ისე დასწერა თავის ცნობები. ამას ცხადათ ასაბუთებს ის გარემოებაც რომ სამცხე-საათაბაგოში მრეკლ ბევრი ადგილებია, ხეობანი, სოფლები, ნაშთები და სახელ-წოდებანი, რომელიც ვახუშტის არა აქვს ანუხსული. ვახუშტის აღწერა სამცხის შესახებ მეათასე ნაწილია, ეს მე თვით ვიცი, რადგანაც ეს ვრცელი კუთხე რამდენ გზისმე მიმოვლე. დღეს, სულ მისი ბრალი გახლავსთ, რომ ჩვენ ჩვენის ისტორიულის მწერლობისათვის ვეღარას ვაწყობთ და სამცხის შესახებ არაფერი ვიცით დაწვრილებით. არის ისეთი ვრცელი კუთხეები, როგორც მირატის ხეობა, რომ ვახუშტის სახსენებლათაც არ აქვს. ამ დიდი ნაკლის წყალობა გახლავსთ, რომ ხშირად აჭარელნი, ლივანელნი, მურღულელნი და სხვანი ქართველ მაჰმადიანები თავიანთ ძველ გვარებს გვეკითხებიან, მაგრამ ჩვენ-კი მათის გვარების არა ვიცით რა, ვერაფერ პასუხს ვაძლევთ, თუმცა მათ-კი იმედი აქვსთ დამტკიცებით, რომ ჩვენი გვარების ცნობები თქვენებურს წიგნებში უნდა მოიპოვებოდესო.

ზოგს მაჰმადიანს ეხლა დიდი წადილი აქვს თავის ძველი ქართული გვარის აღდგენის, მაგრამ ამას იგი ვეღარ ახერხებს ჩვენის უცოდინარობით. განა მარტო ამაში ვართ ასე, ბევრს კიდევ სხვა საქმეებში გახლავართ ასეთნი. ქართველ მაჰმადიანების გვარების დაკარგვაზედ რაღა უნდა ითქვას, როცა ჯავახეთსა და მესხეთში გვარებს ჰკარგავდნენ თვით ქრისტიან ქართველებიც, მათაც-კი ავიწყდებოდათ თავიანთ ძველი გვარები, ამის ცხადი მაგალითია ხურსიძე ისარლოვების გარემოება, ვგონებთ, დღეს თვით ისარლოვებმაც-კი აღარ იციან რა თავიანთ ძველი გვარის ამბავი. შეიძლება ოდესმე ამ გვარის ცნობამაც საეჭვო მიმართვა მიიღოს. ამიტომ, აქ ამ გვარის შესახებ აღსავსეობით ვისაუბრეთ. ეს საუბარი ნათლად დაეხმარება იმ მისტორიეთა მოსაზრებას და ექვს, რომელნიც ზარზმის წარწერებში მოხსენებულ ხურსიძეების შესახებ ექვს აღიარებენ და

ამბობენ, რომ ჩვენ ამ გვარის არც წარსული ვიცით და არც შემდეგი დროვო.

კარგად სჩანს და ამას თვით საღი მოსაზრებაც ასე გვაფიქრებინებს, რომ ხურსიძეები XVII საუკუნის დამდეგამდე თავიანთის ძველის გვარით იწოდებოდნენ ისევე, როგორც მაშინ იწოდებოდნენ სამცხის ყველა დიდებულნი და მცირეებულნი. აქ ამისთვის ახლა ჩვენ ვიხმართ ზეპირ გადმოცემულ ცნობებსაც რომელიც ადრე მესხეთსა და ჯავახეთში მრავლად იყო განფენილი. დღეს-კი იშვიათობს. ადრე მთელს ახალციხეს და მის თემის მცხოვრებთ ქართველ ქრისტიანებმა და მაჰმადიანებმაც კარგად იცოდნენ, რომ ისარლოვების ძველი გვარი ხურსიძე იყო, ამათ სამკვიდრებელ ბინას ქვაბლიანი შეადგენდაო. ადრე თვით ისარლოვებიც ამბობდნენ, რომ ჩვენი ძველები ხურსიძეები იყვნენ გვარათო. ამ გვარის ჭეშმარიტ ცნობების კარგი მცოდნე ყოფილი ახალციხელი ქართველთ კათოლიკე სტეფანე იზმირელი. 1845 წ. ეს პირი, ახალციხეში გაუცვნია ლუკა ისარლოვს. ამ დროს სტეფანე იზმირელი 60 წლის ყოფილა, მაშასადამე იგი კარგად მომსწრე იქმნებოდა XVIII საუკუნის პირების და მათგან ბევრი ძველი ამბებიც ეცოდინებოდა, ასევე კარგად ეცოდინებოდა ხურსიძის გვარის ამბებიც. ლ. ისარლოვის გაცნობის შემდეგ სტ. იზმირელს დიდი გულის წყრომა უთქვამს ისარლოვისთვის, რომ თქვენი სახლი კაცები აქედამ მთლად წავიდნენ და ეს არ არის კარგი, თავიანთ სამკვიდრო, მამულები და მამაპაპეული ზარზმის ტაძარიც უპატრონოდ დასტოვესო. უთქვამს საყვედურით:

– თქვენ ძრეელ გვიან მოგგონებიათ თქვენი სამშობლო, მამულები და ზარზმის ტაძარი. ხურსიძეების ამბები ეხლაც ყურში მაქვსო. მე ძრეელ მწყის და გული მეთანადრება მასზედ, რომ ხურსიძეების გვარის ისარლების შთამომავალთა რიცხვი ახალციხეში მოისპოვო. ეს არ უნდა მომხდარიყოს ასეო. სტეფანე იზმირელმა ბევრი რამ ამბები უამბო ლ. ისარლოვს და ძალას ატანდა, რომ მამულებსა და ზარზმას უპატრონეთო, მაგრამ ლ. ისარლოვი-კი უარს ეუბნებოდა, ჩუმათ

იყო, მთავრობის ერიდებოდა თურმე, მორიდებას თავისებური ხასიათი აქვს, ლ. ისარლოვი მორიდი მოხელე იყო, სტეფანე იზმირელის სიტყვის კვალად მეტად საყურადღებოა ის გარემოება, რომ მართლაცა და ახალციხეში ისარლოვების გვარის რიცხვი ასე მოისპო, თუმცა XVIII საუკუნის დამლევს, იქ რამდენიმე ოჯახი სცხოვრებდა და მათ შორის სამი მღვდელიც იყო. იქ დაშთენ მხოლოდ მუსულმან ისარლოვ-ხურსიძეები, მაგრამ იგინიც შემცირდენ, უკანასკნელ დროს ოსმალში გადასახლდენ ფანტიკობით.

ამ რამდენიმე წლის წინეთ მე გახლდით ქ. ახილციხეს, მიხეილ პეტრეს ძე მეფისოვთან. იქ ბევრს ძველს ამბებზედ გვექონდა საუბარი, ძველს ნაშთებზედ, გვარებზედ, ახალციხის კათოლიკეებზედ, მუსულმანებზედ, დაქცეულ ტაძრებზედ და სხვაც ბევრს ასეთ საგნებზედ. მიხეილ მეფისოვი ასეთ ძველ ცნობათა ხსოვნის ნამდვილი საუნჯე იყო. სხვათა შორის ისარლოვების შესახებ სიტყვა ჩამოვარდა, მე ბევრი რამ ცნობები ვკითხე, ჩემი კითხვის თანხმად მიხეილ პეტრეს ძემ ესეთი სიტყვა სთქვა.

– დიახ, ისარლოვები ქვაბლიანიდამ უნდა იყვნენ, ახალციხეში-კი მოხელეობის, ანუ თანამდებობის გულისთვის უნდა ეცხოვრნათ, ხან ივლიტასაც უცხოვრიათ. რადგანაც XVIII საუკუნეს ახალციხეში მთლად ქართველ მუსულმანები სცხოვრებდნენ და ციხის გარეთ და ივლიტას-კი კათოლიკებს, ქრისტიანებს უცხოვრიათ, იქვე ყოფილან ისარლოვებიც, მათი ძველი გვარი ხურსიძეა, მათი სახლი კაც თათრები-კი დღესაც ხურსოღლათ იწოდებიან ქვაბლიანში, მაგრამ მაინც დავიწყებული აქვთ თავიანთი გვარის ცნობები. მათ ის-კი იციან, რომ ძველათ სხვა გვარი ჰქონიათ, ეხლა ისარლოები არიან.

მიხეილ მეფისოვმა ბევრი რამ ცნობები მიაშო, მე ვკითხე ლ. ისარლოვის და სტ. იზმირელის შესახებ და მათგან მოთხრობილ ცნობების ვითარება და მან ყოველივე ჭეშმარიტებით აღიარა. სტეფანე იზმირელს მეც კარგად ვიცნობდი და რასაც იტყოდა ხოლმე, ყოველთვის მართალს და სწორესო, სიც-

რუისთვის მას ძალას არავინ დაატანდა, ისიც იმ დროს და სტეფანე იზმირელსაო. ის რასაც ამბობდა ისარლოვების, ზუ-ბალაშვილების თუ სხვების შესახებ ყოველისფერს მართაღს ამბობდა და მეც უნდა მოგახსენოთ, რომ მეც ასე ვიცი და გამიგონია მომსწრე კაცებთაგან, რომ კათოლიკ ისარლოვების გვარი ხურსიძეაო, მათი საბინადრო მამულები ქვაბლიანში ყოფილა, საგვარეულო ტამარი ზარზმა და ჭულები ყოფილა, მათ წინაპრებს უკეთებიან ეს ტამრები და მფარველობაც უწევიათ. ისარლი თათრული სახელია, ეს გვარი რაც მათ დაერქვათ სულ ორი ან სამი საუკუნე უნდა იყოს. წინეთ-კი ხურსიძე ყოფილა, მაშ აბა თქვენა ბრძანეთ, ქრისტიან ისარლოვებს თათრული გვარი ძველადგან რისთვის ეწოდებოდათ, გინდ რომ სწოდებოდათ, მაინც სულ ძველად-კი თავიანთ გვარი ექმნებოდათ, ქრისტიანური სახელით. ე. ი. ხურსიძე ძველია და ისარლი ახალი. ასეთი ცნობები გადმოგვცა მიხეილ მეფისოვმა და ჩვენც ყოველივე ეს ჭეშმარიტად მივიღეთ.

მიხეილ მეფისოვი ჩვენში ისეთი ცნობილი პირია, ისეთი მცოდნე ჩვენის ქვეყნის ძველის თუ ახალის ამბების, რომელმაც მარტოდ ისარლოვების გვარის ცნობები-კი არა და მან ზედ მიწევნით მთელი სამცხე-საათაბაგოს ცნობები იცოდა კარგად, ამ კუთხის მას ერთი იოტის ოდენი ამბავიც არ გამოეპარებოდა, იგი იყო ზედ მიწევნით მცოდნე საქართველოს ძველის და ახალ ამბების, სამცხის ქართველ ქრისტიანების, მაჰმადიანების და თვით ქართველთ ებრაელთაც. იცოდა კარგად ოსმალეთის საქართველოს შინაგან ყველა საქმეთა ვითარება, იცნობოდა კარგად ქართველ ფაშებს, კაიმაკანებს, ბეგებს, ალიებს და სხვანი, იცოდა მათი გათათრების ამბები, გაფრანგების და ისიც თუ სად ვის რომელ ქართველს როგორ შეეცვალა თავის ძველი ქართული გვარი, ოსმალეთის საქართველოში ქართული ენა სად დაიკარგა, სად დაშთა დღემდე.

მიხეილ მეფისოვი მთელს ამ მხარეს და მის მცხოვრებთ ძველსა თუ ახალს ამბებს ისე იცნობდა, ისე იცოდა, რომ ძნელად მას სადმე რამე ცნობა გამოჰპარებოდა, ან თქვენ რამე

ცნობა გეკითხათ და იმას კიდევ პასუხი არ მოეცა, ეს მისგან შეუძლებელი იყო. ასეთი ამბების მცოდინარეობის წყალობა გახლდათ, რომ მის დიდი პატივის მცემელი იყო დიმიტრი ბაქრაძე და ამ პირმა ოსმალეთის საქართველოში სულ ამ პირის საშუალებით გაარკვია გზა და კვალი და იმგზავრა. მ. მეფისოვი ცნობილი იყო არა მარტო ჩვენს წინაშე, არამედ მას იცნობდნენ თვით ქართველ მაჰმადიანებიც და ამიტომ ხშირად მოდიოდნენ მასთან და თავიანთ გვარების და ძველების შესახებ ცნობებს ჰკითხავდნენ. ასეთი გახლდათ მიხეილ მეფისოვი და მისგან ნათქვამ ისარლოვების გვარის ცნობების შესახებ ექვს ვერ ვინ აღვიარებს. ხურსიძეების შესახებ მისგან ნათქვამის უმთავრესად ეს უნდა დაისკვნას: ისარლოვების ძველი გვარი ხურსიძეა. ამათი სამკვიდრო მამულები ქვაბლიანისკენ ყოფილა, მათს საგვარეულო ტაძარი ზარზმა და ჭულებია. ხურსიძეებს ისარლობა თათრობის დროს თანამდებობის გამო დაერქვათ. ამავე პირის შენიშვნა გახლდათ შემდეგი: რომ სტ. იზმირელის ცნობებს შემოწმება და ჩხრეკა არ უნდა, მისი ამბები სულ მართალიაო. მან ძრიელ ბევრი რამ იცოდა ჩვენი ძველი ცხოვრების შესახებო. ჩვენ ვალად ვსთვლით რომ ამ გვარის შესახებ ასე თუ ისე ყველა ისტორიული ცნობები და გარდმოცემანი მოვიყვანოთ და ამიტომ აქვე მოვათავსებთ შემდეგსაც. ვინმე მესხი ჩვენში ცნობილი პირია, იგი კაი მცოდნეა ჩვენის ძველის ცხოვრების და მის ამბების, ამ ცნობილის ვინმე მესხის ცნობებით ისარლოვების წინაპრებს წინეთ ნამდვილ უცხოვრიათ სამცხე-საათაბაგოს, სოფ. სამელს, ამ სოფლის მახლობლივ ყოფილა ძველად არაყისციხე, ეს ციხე ქართულ ისტორიულ და გეოგრაფიულს მწერლობაშიაც არის მოხსენებულიო. სოფელს სამელი მიტომ სწოდებია, რადგანაც ერთ დროს, სოფელთან ხშირი ტყე ყოფილა და ადგილობრივ მცხოვრებთ ამ ტყიდგან უზიდავთ სახლისთვის ძელები. ციხესაც მიტომ რქმევია არყის ციხე, რადგანაც მის გარშემო არყნალის ხეებიც მრავლად მდგარა. ეს ციხე დღესაც არის თურმე, ძველად ხურ-

სიძეებს აქა ჰქონიათ თავიანთი მამულები, დღეს-კი ამ მამუ-
ლებზედ სცხოვრობს ორი კათოლიკეთ ოჯახი და ორიც სომ-
ხისა. იმავე მოძღვრის სიტყვით 1625 წ. საფარ-ფაშა ჯაყელს
ქრისტიანეთათვის ჩამოურთმევია ბევრნაირი უფლება, მაშინ
სოფელ სამელიდან აყრილან ხურსიძეები და მთლად ახალცი-
ხეში გადმოსულან, იქ დასახლებულან ქრისტიანებთან საცხოვ-
რებლად, უმეტესად ივლიტას ყოფილან. აქ ხსენებული არყის
ციხის გამო სწოდებიათ ხურსიძეებს „ციხის მეპატრონენი“.
ამ ცნობიდანაც ცხადათ დაისკვნება, რომ თუ ოსმალთ
ჩვეულებათ ჰქონდათ, რომ ყველა მოხელისათვის თავიანთ ენის
სახელით უნდა ეწოდებინათ სახელწოდება, მაშინ რაღა ფიქრი
უნდა, რომ არყის ციხის მეპატრონესაც ოსმალურათ ისარლი
ეწოდებოდა, ამას ახსნა აღარ სჭირია. ესევე მოძღვარი ამბობს
ზეპირ თქმულების საშუალებით, რომ გვარამ მამფლის დროდამ
სამესხეთოში, ხურსიძეების ხელში იყო ფულის ჭრის საქმეო.
ე. ი. ფულის მჭრელნი ხურსიძენი ყოფილან ძველადგანვე ათა-
ბაგების დრომდე. თუ მამა ივანე გვარამაძის ზეპირ განაგონ
ამბებს ჭეშმარიტების ნიშან წყალი არ აკლია და სწორე გახ-
ლავსთ, რომელზედაც ჩვენ ეჭვს ვერ ვიქონიებთ, მაშინ აქ
ვიტყვიან შემდეგს:
ხურსიძეებს ციხის მეუფროსობა უნდა მიეღოთ მას შემ-
დეგ, რაც ჩვენდა სამწუხაროდ ერთ სამეფო საქართველო სამ
სამეფოდ და ხუთ სამთავროდ გაიყო. ერთს ვრცელ სამთავროთ
სამცხე-საათაბაგო იქმნა დანიშნული. ხოლო ფულის ჭრის თავ-
დარიგი და თანამდებობა-კი მათ უნდა მიეღოთ იმ დროს, რო-
ცა გიორგი ბრწყინვალემ დაქუცმაცებული საქართველო გააერ-
თიანა, როცა ერთ სამეფოდ გამოცხადდა და როცა საქართვე-
ლოს მიჯნების სიმტკიცისათვის ათაბაგებს მეტი ხმა და ძალა
მისცა და სამცხე-საათაბაგო ათაბაგებთა მფარველობის ქვეშ
გამოაცხადა, ხოლო საქართველოს სამეფოსთან არსებულათ,
განუყრელად. იქ ათაბაგნი საქართველოს სამეფოს მთავარ მარ-
თებლებივით იყვნენ და განაგებდნენ. გიორგი ბრწყინვალე ჭკვი-
ანი მეფე იყო და მასთან ერთგულიც, მან სამცხე-საათაბაგოს

საზღვრებითი პირობები კარგად იცოდა და ამიტომაც იყო, რომ ყოველ მესხელ გვარიშვილის პიროვნებას ჯეროვნად აფასებდა, ხურსიძეების გვარის მნიშვნელობა მას კარგად ეცოდინებოდა, ეცოდინებოდა, რადგანაც იგი მწიგნობარი მეფე იყო და ამიტომაც ადვილათ მიაინიჭებდა ხურსიძეებს ფულის ჭრის თანამდებობასაც, იგი ასეთ საქმეთა მოწყობას ხამი არ იყო, იყო ბრძენი კაცი და თავის საქმეებიც ბრძნულად მიჰყვანდა თავის მოწინავე გამგე პირთა დახმარებით და ერთგულის სამსახურით, ხურსიძეებს მდიდარი წარსული აქვდათ და ამიტომ გიორგი ბრწყინვალისაგან მაინც შესაფერი პატივი ექმნებოდათ მინიჭებული. ციხის უფროსობა და ფულის ჭრის მეთაურობა მათთვის იქმნებოდა შესაფერი საქმე.

საუკუნის ნახევარს, გიორგი ბრწყინვალის დროს, ხურსიძეებს შესაფერი ადგილი ეკავებოდათ სამცხე-საათაბაგოს ასპარეზზედ, მის დროს, მთელი საქართველო ოთხ სადროშოდ გაიყო. პირველ მედროშენი მესხნი იყვნენ, ამათ შესახებ ვახუშტი სწერს: – „ოთხ სადროშოთ განყოფილნი, რამეთუ წინამძღომელნი იყვნენ თორელნი, ციხის-ჯვარელნი, და ახალციხელნი და მიმყოლნი მათნი სრულიად მესხნი და კლარჯნი“ სხვა ისტორიულ წიგნებშიაც ასე მოიხსენებიან მესხნი, იგინი ირიცხებიან ვითარცა მოწინავე მეციხოვნენი, ერთგულნი ქვეყნისა ბრძოლის ველზედ, ქვეყნის მართვაში და საამსოფლიერო საქმეებში და მიტომაც ვამბობთ მას, რომ ხურსიძენიც მტკიცე წევრნი არიან ზემოდ ხსენებულ მედროშეთა და ძველადგანვე საქართველოს მტკიცეს სამსახურით მომდინარენი.

მამა ივანე გვარამადის ცნობების საშუალებით – შოთა შიო რუსთველის თუ ხურსიძის ცნობებს ერთი ზეპირ თქმულებაც ემატება. მღ. ივ. გვარამაძე ბრძანებს, რომ ხურსიძეებს ციხის პატრონობის დროს ფულის მოჭრის თანამდებობაც ეკავათო. ძველნი მემკვიდრენი სწერენ: რომ შოთა რუსთაველი თამარ მეფის მეჭურჭელ უხუცესთაც იყოვო, ანუ ხაზინადრათაო. ჩვენ აქ ამაზედ ახირებით არას ვიტყვით, იქნება ამ ცნობასა და შოთა ხურსიძის თანამდებობის ცნობებში რამე ხაზის გავ-

ლება შეიძლებოდა, ვინ იცის, ამას მუშაობა უნდა და ცნობების პოვნა და გარკვევა. ყოველ ამ გვარს ცნობას ჩვენის მგოსნის შოთა რუსთველის ცხოვრების გასაცნობათ დიდი მნიშვნელობა უნდა მიეცეს, მას პირველი ადგილი უნდა დაუთმოთ ზეჟდვის ასპარესზედ.

აქ კვალად ყურადღება უნდა მივაქციოთ კერძოთ ფირმანში მოხსენებულ ზოგიერთ საყურადღებო რამ ცნობებს. აქ მოხსენებულია შემდეგი:

„ჩვენ, ოსმალეთის მთავრობა, თქვენ ისარლებს კარგად გიცნობთ, რომ თქვენ ახალციხის თემის გურჯის ფრანგები ხართო.“ ვგონებთ ამ ცნობის შემდეგ, ჩვენთ შორის, მრავალთ მოწინააღმდეგეთ საფუძველი აღარ ექმნეთ მისის რღვევის, რომ ვითომც საქართველოში ქართველ გვარის გათოლიკენი არ არიანო, ვგონებთ ამ ოფიციალური დოკუმენტის შემდეგ ასეთ პირებს საფუძველი აღარ ექმნესთ უაზრო ლაპარაკის და ცრუ ცნობების ვრცელების.

ვგონებთ, რომ ოსმალეთის მთავრობას კარგად ეცოდინებოდა, თუ მის ქვეშევრდომნი რა ტომსა და ენას ეკუთვნოდნენ. ამაში მუსულმანები მეტათ ფრთხილნი არიან და ჩვენი სწავლება ვგონებთ მათ არც მოუწოდებოდათ. ამ ფირმანში საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ 1732 წ. უკვე ისარლოვების გვარის წევრნი კათოლიკის სარწმუნოებით სჩანან, მთავრობაც ასე იცნობს მათ. მთავრობის ამ მოხსენებიდამ ცხადათ სჩანს და დაისკვნება ის პაზრი, რომ ისარლოვების გვარის წევრნი კათოლიკის სარწმუნოების მაღიარებელნი თვით XVII საუკუნიდანვე ყოფილან. ფირმანში მოხსენებული პირები დაბადებულნი უნდა იყვნენ XVII საუკუნის დამლევს, ან XVIII საუკუნის დამდეგს, ყოველს შემთხვევაში ეს პირები ჩვენ XVII საუკუნის პირებათ მიგვაჩნია და ვფიქრობთ, რომ იგინი უნდა იყვნენ მესამე თავობა კათოლიკის სარწმუნოების მაღიარებელთ ისარლოვების. ფირმანისა საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ მთავრობა რა ყურადღებას აპყრობს მოხსენებულ პირების მნიშვნე-

ლობას და ამაგს, მასთანვე აღიარებენ, რომ თქვენ გვარ ერთ-გულებათვე ირიცხებოდნენ თქვენი წინაპარნიც, მამანი, პაპანი და პაპის მამანიო. აქედამან კარგად სჩანს, რომ ხურსიძეებს თავიანთი შემძლებლობა და დიდი გავლენა, თვით ისარლობის მიღებიდგანვე უნდა მიეღოთ. ერთი აქ ის არის ნაკლი, რომ ფირმანში ისარლოვების გვერდით არ არის მოხსენებული მათი ძველი გვარი – ხურსიძე, როგორც ვახუშტიც სწერს, ალბათ ოსმალის მთავრობის წინაშე, არ იყო ამის წეს-ჩვეულება და ისიც ქრისტიანეთათვის, რომ მათი გვარი ეწოდებინათ, იგინი ცხადი საქმეა, როგორც ფანატიკ მუსულმანები უფრო თავიანთ ენის სიტყვას ამჯობინებდნენ და ყველას ისე უწოდებდენ, როგორც მაგალითად ხურსიძეებსაც უწოდეს, რომ თქვენ ახალციხის – ისარლებსაო.

ჩვენდა სამწუხაროდ, რაც სამცხე-საათაბაგო საქართველოს ჩამოეგლიჯა და ოსმალეთს დაუკავშირდა. მის შემდეგ დროის ამბებთა შესახებ ერთობ მცირე ცნობები გვაქვს, თითქმის არაფერი, თითო ოროლა ასეთი მასალები სჩნდება, რომელნიც ასე თუ ისე რამე ცნობებს იძლევიან, დანარჩენის ჩვენ სხვა არაფერი ღონის მიება გვაქვს და ისტორიული მასალები რომ ვიცოდეთ მის საშუალებით რამე ცნობები. ვინც ჩვენი ისტორია არ იცის, იმისთვის ეს არაფერი გახლავსთ და ვისაც-კი სამცხე-საათაბაგოს ვითარების რამე გაეგება იმას-კი ეს უეჭველად გულს დასწყვეტავს. 1625 წლიდან 1827 წლამდე, ისე გადის, რომ ჩვენ სამცხელ ქართველთა შესახებ აღარა ვიცით რა, არც ქართველ ქრისტიანების, კათოლიკების და ქართველთა მაჰმადიანების. რაც შეეხება გვარების დარქმევის, ანუ გადაკეთების, ქართველთა გათათრების, ქართველთა ტანჯვა-წამების და მოსპობის ამაზედაც ხომ არა გვაქვს რა. რაკი ეს კუთხე მოსცილდა ჩვენს ქვეყანას და განცალკევდა ჩვენგან, მერე იგი ოსმალეთმა ისე შეზღუდა და ისე მოზოჭა, იქ ქართველური ძალა ისე ამოაგდო ძირიან ფესვიანად, რომ თანამედროვე მწიგნობართ ქართველთ ერთი შემთხვევაც არ მისცემიათ, რომ

მათ ამ კუთხის შესახებ რამე დაეწერათ. სამწუხაროდ სულ ამის ბრალია, რომ თვით ისარლოვების-კი თავიანთ წინაპრების არაფერი მასალები აქვს დარჩენილი, ერთად ერთი ეს ფირმანია.

ახალციხეში ისარლოვების გვარის წევრთ ზოგნი ბატონ-ჯანას, ანუ ბატონ ჯანანათაც უწოდებდნენ. ეს წარმომდგარი უნდა იყოს ნაზის, ანუ ისარლოვების გვარის წევრთა დიდის პატივ საცემ მოქმედებიდამ, რომელთაც ხალხი პატივ სცემდა, ყოველ მათგანს მეტის პატივით და ხათრით ასე უხმობდნენ.

ჩვენი წერილების წერა ქართველ კათოლიკეთა შესახებ ერთის მხრით საპოლემიკო მხარემაც გამოიწვია, რადგანაც მრავლნი ამბობდნენ, რომ ქართველ კათოლიკენი არ ყოფილან, არც ისარლოვები არიან ქართველებიო. მე პოლემიკას თავი დავანებე, ცნობების მოყვანას გავყე, დაე ამ ცნობებმა ისაუბროს მის შესახებ, თუ ქართველ კათოლიკენი არიან თუ არა. მხოლოდ აქ საჭიროდ ვრაცხთ ერთი ისტორიული ამბავი კი მოგიყვანოთ, რომელიც ცხად ჰყოფს ისარლოვების ქართველობას.

საუკუნის დამლევს, ახალციხეში, სომეხ კათოლიკეთ ხუცეებს და პატრებს შორის დიდი უსიამოვნება ატყდა. ახალციხელთა მცხოვრებთა რიცხვი ორ წრეთ გაიყო, ერთნი სომეხ კათოლიკეების მომხრენი იყვნენ და მეორენი პატრების. სხვათა შორის პატრების მომხრეთ ითვლებოდა ისარლიაანთ პეტროას შვილი. ამ პირის სახელს თანამედროვე მემატიანე არ მოიხსენებს, მარტოდ გვარს იხსენებს, ესეც კმარა ჩვენთვის. ისარლიაანთ პეტრუაშვილი ამბობს შემდეგს:

„მე ხუცებისთვის ერთ მარჩილსაც არ გავიმეტებ, რადგანაც ეს ხუცები ჩვენი ტიბიკონის და ტომის არ არიან და პატრებისთვის კი ათას მარჩილს დავდებო. ჩვენ პატრებს უნდა უშველოთ, ეკლესიები მათ უნდა მივსცეთ და არა სომხის კათოლიკეთ ხუცებსა, ჩვენ

იმათთან საქმე არა გვაქვს და იმათ ჩვენთანა, ჩვენ იმათ არ ვეკუთვნით და იგინი ჩვენა“.

ვგონებთ, ამ სიტყვას ახსნა აღარ მოუხდებოდა და თვით ისარლოვის მოწმობაც საკმარისია მათი გვაროვნების შესახებ, ამას ვეჭილობა და ჩვენი ახსნა არ უნდა. ჭეშმარიტად რომ ესეც კმარა. ერთი მაგალითის დამტკიცება საკმარისია მრავალ ცნობათა, გვართა და პირებთა ვინაობის ასახსნელად და დასამტკიცებლად.

ზარზმის ტაძარი.

ზარზმის ტაძარი აღშენებულია XI საუკუნის ნახევარს, ბაგრატ მეოთხის დროს, მაშენებელია ვინმე ხურსიძე. აღშენების დროთ ჩვენებულია 1045 წ. ხურსი-ხურსიძე მოიხსენება „ქართლის ცხოვრებაშიაც“ ჩვენის ისტორიით იგინი ცნობილნი არიან უძველეს გვარის შვილებათ, ქვაბლიანისაჲსა მცხოვრებ და იმაჲ კუთხის გამგე ერისთავებათ იგულისხმებიან. ამ განთქმულ ძველის გვარის წევრთ გაუკეთებიათ ზარზმა XI საუკუნეში. ზარზმა აღშენებულია თავის დროის კვალად, შესამჩნევად. ამ ტაძრის პატრონები ყოველთვის ხურსიძენი და მათი შთამომავალნი ყოფილან. შესანიშნავ ზარზმის ტაძარს ხანდისხან ხურსიძის გვარიდამ მწიგნობარ მღვდელ-მთავრებიც-კი ჰყოლია გამგე წინამძღვრად და აქედამ სჩანს, რომ ეს ტაძარი იმაჲ თავიდგანვე სამღვდელ-მთავროდ ყოფილა დადგენილი. საუკუნის დამდეგამდე, ამ ტაძარში მღვდელ მოქმედებდა სწარმოებდა, საფარ-ფაშის შემდეგიდამ მთელი სამცხე

დიდს დევნას მიეცა, ოსმალეთმა ქართველთ ათაბაგების ავტონომია გააუქმა და მთელი სამცხე 1626 წ. ოსმალეთის საფაშალიკოთ გამოცხადდა, ქართველებს დაუწყეს გათათრება, ამისთვის ძალასაც ხმარობდნენ, ამ დროს აოხრდნენ მთელი სამცხის ტაძრები, ამავე დროს აოხრდა ზარმა. ზარზმის საეკკლესიო ხატები და ნივთები მის მაშენებელთა შთამომავალთ ხურსიძეებმა გურიაში გადიტანეს, რამდენიმე ხნის შემდეგ გაჭირებისაგან თითონაც გაფრანგდნენ, კათოლიკის სარწმუნოებას დაუკავშირდნენ, იგინი იმ დროს ქვაბლიანის და ახალციხის უფროსათ იყვნენ და ამიტომ გვარათაც ხურსიძის მაგიერ მათი თანამდებობის სახელი ეწოდათ, ოსმალურათ ისარლი – დღეს ისარლოგები, ასეთი ცვალებადია ქართველი ერის ბედი.

ქართველთ გათათრების და ხურსიძეების გაფრანგების შემდეგ ზარზმა დაცალიერდა, მალე მის სოფლის მცხოვრებნიც გაათათრეს. XVIII საუკუნის დამდეგიდამ ზარზმა აღარაფერს წარმოადგენდა. ვახუშტი სწერს, რომ ზარზმა დიდ შვენიერადნაგები დღეს ცარიელი არისო. მაინც ზარზმის ტაძარმა ჩვენს დრომდისაც მოაღწია თავის აღსავსეობით. მისი აღწერა და სურათები რუსულს ენაზედ რამდენსამე წიგნშია დასტამბული. ეკკლესიას აქვს გარედამ სიგძე 28 არშინი, სიგანე ჩვიდმეტი არშინი, სიმაღლეც თავის შესაფერი, ზომიერი. ქართველ მაჰმადიანებში ზარზმის შესახებ ბევრი რამ ცნობებია დაშთენილი.

სოფ. ჭულეების ტაძარი.

ჭულეების ტაძარი ადუგენის ახლოს სძევს. როგორც ვიცით ადუგენის მეზატონენი იყვნენ ხურსიძეები. ეს ჭულეების

ტაძარიც მათ მეგვარე ხურსიძეთა წინაპრებს გაუკეთებიათ, ეს ტაძარიც შესანიშნავია თავის დროის კვალად. ამ ტაძრის ისტორიასთან დაკავშირებულია ადუგენის მცხოვრებთ მეზატონე ხურსიძეების გვარის ისტორიაც. XIV საუკუნის ნახევარს იგი განუახლებიათ, რასაც მოწმობს ტაძრის შემდეგი წარწერა ხუცურად:

„შეწევნითა ღვთისათა და წმიდისა გიორგი ჭულაისათა სრულ იქმნა ესე ეკლესია ჭულისა ხატებითა მხატვრისა არსენა თფილელისა, შეუნდოს ღმერთმა ქკ-ს დია“. ამავე ტაძრის ერთს ალაგას დაშთენილია ხუცური წარწერა რომელიც აჩენს შემდეგს: – „ხურსიძე ბასილი“ აქედამაც მტკიცდება რომ ჭულებიც აშენებულია ხურსიძეთაგან. ეს წარწერა მარი ბროსემ შეცდომით გადიღო, შემდეგ ეს შეცდომა დ. ბაქრაძემ გაასწორა. მოხსენებული „ხურსიძე ბასილი“ გვამღევს სრულს ფიქრს, რომ ეს ბასილი ხურსიძე უნდა იყოს XIII საუკუნის პირი. ეს ტაძარიც მაშინ გაკეთებული. შემდეგ დროს, ანუ არსენ თფილელის დახმარებით იგი უნდა განეახლებინოთ მხოლოდ.

ხურსიძე-ისარლოვების ბინათ სადგურნი.

ქვაბლიანს, სცხოვრებდნენ ძველად. აქედამ როდის წავიდნენ სხვაგან ცნობები არ გვაქვს.

ადუგენს, სცხოვრებდნენ ძველად. უკანასკნელ დროს, აქ სცხოვ-

რებდნენ მუსულმან ისარლოვ-ხურსიძენი, რომელნიც აგრეთვე თავიანთ თავს ერისთავსაც უწოდებდნენ, ამათგანი ზოგნი ოსმალეთში გადასახლდნენ.

ივლიტას, უცხოვრნიათ XVII საუკუნიდამ.

ახალციხეს, უცხოვრნიათ ძველადგანვე და იქვე ყოფილან ციხის თავად, ოსმალთა წინაშე ისარლებათ.

ასპინძას, უცხოვრნიათ XVIII საუკუნიდამ და ყოფილან ქევხა კაცები.

საძელს, სოფ. ვინმე მესხის სიტყვით უცხოვრნიათ სულ ძველის ძველად.

ქუთაისს, უცხოვრნიათ XVIII საუკუნის ნახევრიდამ.

თფილისს, უცხოვრნიათ XVIII საუკუნის ნახევრიდამ.

არაშენდა, სოფ. სამშვილდეს სცხოვრებენ დღეს.

სადირაშენს, სოფ. სცხოვრებენ დღეს.

კოდას, სოფ. სცხოვრებს ერთი მემამულე.

და სხვაგანაც თითო ოროლა კომლი აქა იქ, რომელთა მოხსენებას აქ მაინცა და მაინც არა აქვს მნიშვნელობა.

ხურსიძე-ისარლოვების გვარის წევრნი.

სულა ხურსიძე X საუკუნის პირი „ქართ. ცხ.“

ივანე სულას ძე ხურსიძე – ხურსი „ქართ. ცხოვრებ.“

დაკლაკ (დავითი თუ?) ხურსიძე X ს. „ქართ. ცხოვ.“

ივანე დაკლაკის ძე ხურსიძე 1027 – 1080 წ. „ქართ. ცხ.“

ფარსმან ერისთავთ ერისთავი ხურსიძე 1030 – 1100 წ.

„ქართ. ცხოვ.“

გიორგი ერისთავთ ერისთავი ხურსიძე 1060 – 1135 წ.
„ქართ. ცხოვრ.“

ვასილი ხურსიძე 1120 – 1170 წ. „ქართ. ცხოვრ.“

იოსებ მღვდელმთავარ ხურსიძე XIII საუკუნის პირი.

შოთა (შიო) ხურსიძე ზარზმის წარწერებით.

გულდამა (გაიანე) ივანეს ასული ხურსიძე XIII საუკ.

ზარ. წარწ.

გაბრიელ მღვდელ-მთავარი ხურსიძე ძე შოთა (შიო) ხურ-
სიძისა ზარ. წარ.

ბაბა (ბარბარე) და თამარი XIV საუკ. პირნი ზარ. ნივ-
თების წარწ.

სფირიდონ მღვდელ-მთავარი ხურსიძე 1557 წ. „ქრონი-
კები“ თ. ჟ.

ვასილი ხურსიძე მაშენებელი ჭულების ტაძრის, მისივ ტა-
ძრის წარწერით.

ავთანდილ, ლუკა, მიქელ ხურსიძე – ისარლოვები კათ. სარწ.
XVII *) საუკ. დაბადებულნი.

კარლი, ბაღდასარ, გიორგი, მელიქსედ, ლუკა, ბასილ ხურსი-
ძე-ისარლოვები დაბ. XVIII სუკ. **).

გრიგოლ მღვდელი ხურსიძე ისარლოვი დ. XVIII საუკ.

† 1782 წ. მოხუცი.

ანტონ მღვდელი ხურსიძე ისარლოვი დ. XVIII საუკ.

† 1784 წ. მოხუცი.

ხურსიძე-ისარლოვების ფირმანის ცნობით, სადაც მოხსენებულ არიან ესენი.

) საყურადღებოა ის, რომ თითქოს ხურსიძეებს თავიანთი ძველი
გვარი კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგ უნდა შესცვლოდათ. ეს
ასეც შეიძლება, რადგანაც ოსმალთაგან საქართველოს დამორჩილება ანუ
ახალგაზრდათა დახმარება ოსმალთაგან უკან დახრებასთან დაკავშირებული
თითქმის ერთ დროს დაწყობილა. გამომცემელი.

ლუკა – მეუღლე ამისი ანნა. ძენი ამათი: გრიგოლი, ივანე, სტეფანე და პეტრე. ქალები: ნათელა, ბარბარე, სალომე.

ივანე – მეუღლე ამისი სალომე, ძენი ამათი: ზაქარია, ივანე, გიორგი. ქალები: ნატალია, დარია, ქეთევან, სალომე.

სტეფანე – მეუღლე ამისი ბარბარე. ძენი მათი: ლუკა, ალექსანდრე, ფარნაოზი. ქალები: ეკატერინე, ანნა.

ლუკა – მეუღლე მისი გაიანე. შვილები: იოსები და მარიამი. იოსები, მეუღლე მათი ოლგა. ძენი: გიორგი, დიმიტრი.

ალექსანდრე, მეუღლე მისი ბარბარე, ძენი ამათი: ლევანი და ნიკოლოზი. ქალები: ნინო, მარიამი.

პეტრე, მეუღლე ამისი ბარბარე. ძენი ამათი: გიორგი, ილარიონი, იოსები, მიხეილი, ნიკოლოზი, იაკობი, რაფიელი, გაბრიელი, კონსტანტინე. ასული: სოფიო.

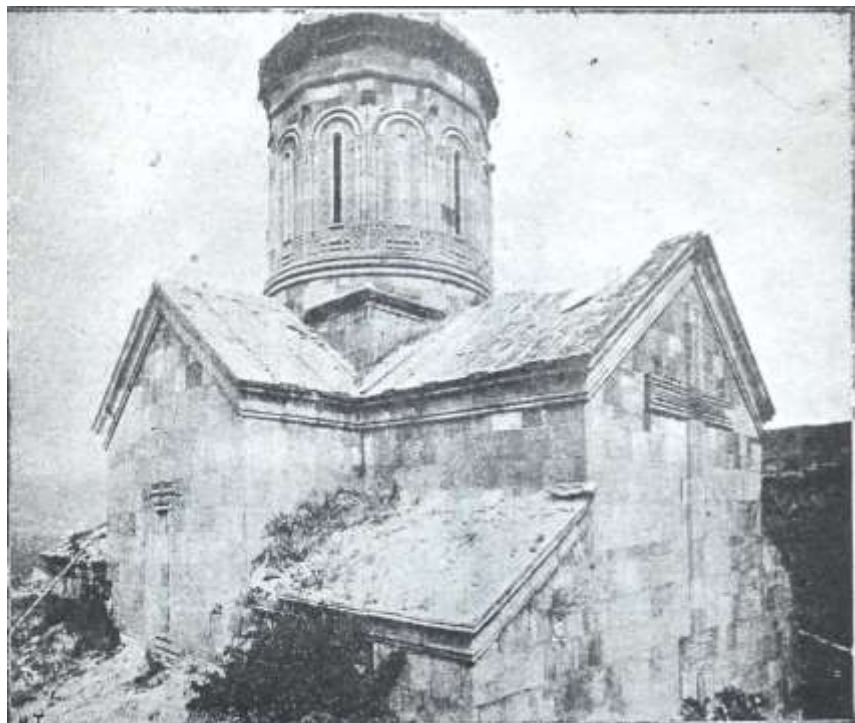
გიორგი, მეუღლე ამისი ანასტასია. ძე ამათი პეტრე.

მიხეილი, მეუღლე ამათი ადელაიდა.

იაკობი, მეუღლე ამისი ანნა, ძენი ამათი: პეტრე, კონსტანტინე. ქალები: ბარბარე, მარიამი, ნინო, ელენე და სოფიო.

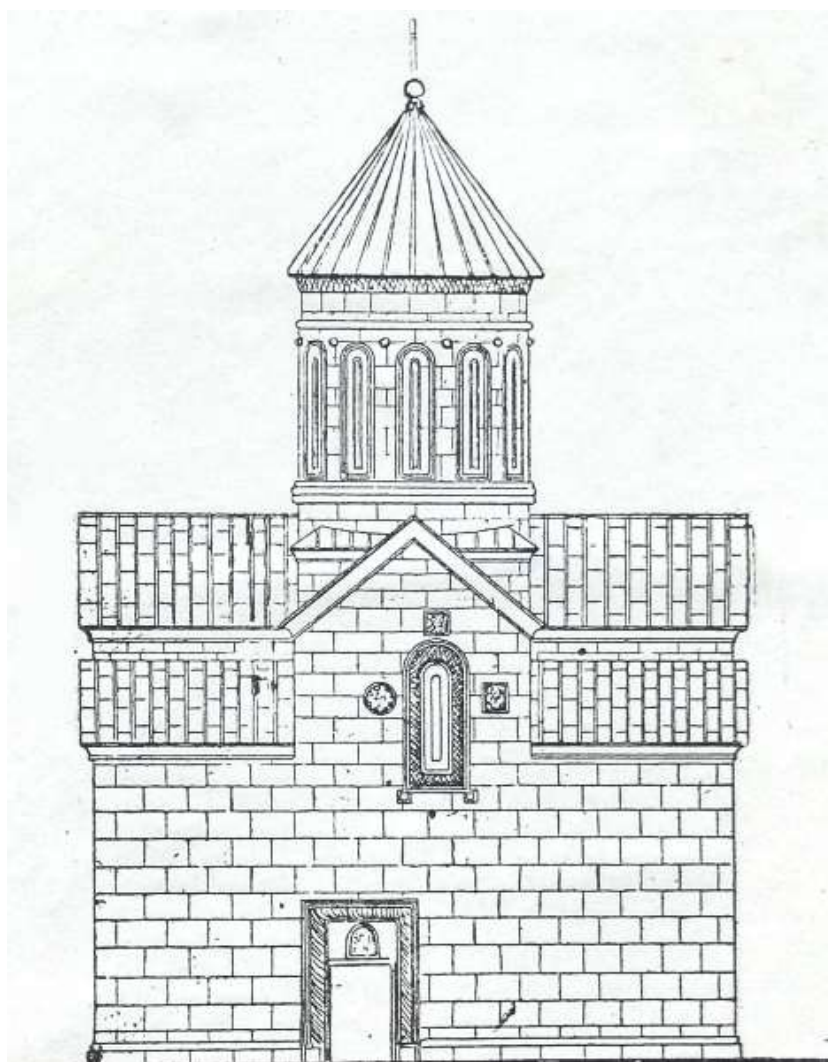
კონსტანტინე, მეუღლე ამისი სოფიო. ასული მათი ელენე.

აღსანიშნავია აქ ის გარემოება, რომ რაც დრო გადის, მით ასეთ უძველეს გვარის წევრთა რიცხვი საქართველოში, ქართველთა შორის, ერთობ მცირდება. ესევე სიმცირე დღეს კარგად ემჩნევა ხურსიძე ისარლოვის გვარის წევრთა, რომელთა გვარის წევრთა ოჯახნიც XVIII საუკ. ერთგვარად ყოფილა. ასეთ გვართა აღწერით და სამცხე საათაბაგოს დაბალხალხის ცხოვრების გაცნობით შესდგება სრული ისტორიული მასალები ჩვენგან მივიწყებულ სამცხე-საათაბაგოსი.



ზარზმის ტაძარი

აღმენ. X საუკ. ხურსიძეთაგან.



სოფ. ჭულების ტაძარი

აღმენებული ხურსიძეთაგან.